

Podium

voor Bio-ethiek

jaargang 29 • nr. 4 • 2022

Bio-ethische uitdagingen voor de economie in de 21ste eeuw

Zijn economie en ethiek vreemden voor elkaar? | Jaap Koelewijn

Geen ecologische economie zonder ethisch fundament | Harm Wondaal

Duocolumn - 'Kunstmatige intelligentie: op naar een slimme economie en waardevol werk?' | Marieke Bak en Menno Maris

De waarde van commons: terug naar de meent | Yara Al Salman

Verantwoord innoveren richting bio-based bouw | Anne-Charlotte Hoes en Simone van der Burg

Column - All-you-can-eat-geneeskunde | Joeri Tijdink

Consuminderen als 21ste eeuwse deugd | Hans Dagevos

Baas in eigen behoefte – naar een nieuwe mondigheid | Harro van Lente

Interview met Ingrid Robeyns: 'Een echt rechtvaardige economie zou limitaristisch moeten zijn, maar ook nog meer dan dat' | Savriël Dillingh

Verder lezen? 10 boeken over ethiek en economie

Nieuws uit de Vereniging

Nieuws van het Centrum voor Ethiek en Gezondheid

Berichten van Unesco | Jon Verriet

Signalement Masterthesis: Wat betekent autonomie bij een zelfgekozen dood? | Annemijn Potappel

Colofon

De NVBe streeft naar:

1. stimulering van de bio-ethiek (humane, dier- en natuurethiek) in relevante sectoren;
2. contacten tussen vertegenwoordigers uit verschillende vakgebieden, instellingen en organisaties die betrokken zijn bij bio-ethische kwesties;
3. erkenning van de waarden van een open discussie over bio-ethische problemen in wetenschap en samenleving;
4. presentatie van discussies in de bio-ethiek in Nederland

Het Podium voor Bio-ethiek (voorheen de Nieuwsbrief) van de vereniging draagt bij aan deze doelen door publicatie van bio-ethisch nieuws (van binnen en buiten de vereniging) en bondige, voor een breed publiek toegankelijke, interdisciplinaire bijdragen over bio-ethische kwesties. Het Podium voor Bio-ethiek verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan leden van de NVBe. Het Podium voor Bio-ethiek, mededelingen uit de Vereniging en bio-ethische informatie verschijnen ook op www.nvbe.nl.

Redactieadres: Secretariaat NVBe, info@nvbe.nl, t.a.v. Podium-redactie

Redactie

dr. Marieke Bak, dr. Rosanne Edelenbosch, drs. Daan Horbach, drs. Myrthe van de Pavert, drs. Isabelle Pirson, drs. Sicco Polders, drs. Juliette van Seventer, drs. Amber Spijkers, dr. Dirk Stemerding, dr. Sjaak Swart en dr. Rik Wehrens

Website: drs. Ana Pereira Daoud

Opmaak: drs. Ger Palmboom

Drukkerij: Libertas Pascal

Instructie voor bijdragen

Bijdragen in overeenstemming met de doelstelling van Het Podium voor Bio-ethiek zijn van harte welkom. Voor suggesties en vragen kunt u zich wenden tot de redactie via het e-mailadres. Artikelen bij voorkeur rond de 1500 woorden, boekbesprekingen en verslagen van congressen, conferenties, etc. maximaal 500 woorden. Bij voorkeur geen uitgebreide literatuurverwijzingen. Bijdragen kunt u per e-mail sturen naar het redactieadres. De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren of in te korten.

Bestuur NVBe

dr. André Krom (voorzitter), drs. Joost van Herten (penningmeester), drs. Simone Naber (secretaris), dr. Verna Jans, dr. Marieke Bak, drs. Dide de Jongh, drs. Myrthe Lenselink, drs. Ana Pereira Daoud,

Lid worden?

Het lidmaatschap van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe) is er voor iedereen die zich op de een of andere manier betrokken voelt bij de levenswetenschappen in brede zin en de ethische reflectie daarop. Op de website www.nvbe.nl (doorklikken naar 'Lidmaatschap') vindt u een formulier waarmee u zich kunt aanmelden als lid. De ledenadministratie is te bereiken via ledenadministratie@nvbe.nl.

Voor vragen en opmerkingen kunt u contact opnemen met het secretariaat: info@nvbe.nl

**Nederlandse Vereniging
voor Bio-Ethiek**

Inhoudsopgave

Bio-ethische uitdagingen voor de economie in de 21ste eeuw

- 2 Redactioneel**
- 5 Zijn economie en ethiek vreemden voor elkaar?**
Jaap Koelewijn
- 11 Geen ecologische economie zonder ethisch fundament**
Harm Wondaal
- 16 Duocolumn - ‘Kunstmatige intelligentie: op naar een slimme economie en waardevol werk?’**
Marieke Bak en Menno Maris
- 21 De waarde van commons: terug naar de meent**
Yara Al Salman
- 27 Verantwoord innoveren richting bio-based bouw**
Anne-Charlotte Hoes en Simone van der Burg
- 32 Column - All-you-can-eat-geneeskunde**
Joeri Tijdink
- 34 Consuminderen als 21ste eeuwse deugd**
Hans Dagevos
- 39 Baas in eigen behoefte
– naar een nieuwe mondigheid**
Harro van Lente
- 44 “Een echt rechtvaardige economie zou limitaristisch moeten zijn, maar ook nog meer dan dat”**
Een interview met Ingrid Robeyns
Savriel Dillingh
- 50 Verder lezen? 10 boeken over ethiek en economie**
- 53 Nieuws uit de Vereniging**
- 55 Nieuws van het Centrum voor Ethiek en Gezondheid**
- 57 Berichten van Unesco**
Jon Verriet
- 59 Wat betekent autonomie bij een zelfgekozen dood?**
Signalement Masterthesis
Annemijn Potappel

Redactioneel

In de troonrede van het afgelopen jaar stond een opmerkelijke passage: “Niemand kan voorspellen hoe de wereld eruitziet als de kinderen van nu zelf kinderen hebben. Maar het zal anders zijn, want onze huidige manier van leven stuit op economische, sociale en ecologische grenzen. Dat vergt een andere economie en arbeidsmarkt. Een andere omgang met ruimte en natuur. Andere manieren van wonen, werken, ondernemen en reizen. En andere vormen van samenleven”.

Een betere introductie op dit Podiumnummer konden we ons niet wensen. Het gevoel van urgentie wordt (kabinet)breed gedeeld, maar de werkelijkheid is weerbarstig. We blijken uitstekend te kunnen leven met cognitieve dissonantie, zo verzucht de voorzitter van de Monitoring Commissie Corporate Governance, Pauline van der Meer Mohr, in het Financiële Dagblad. “Enerzijds zijn we oprecht bezorgd over de staat van de wereld, anderzijds houden we een levensstijl in stand met een ecologische voetafdruk die gemiddeld zeven keer te groot is voor de planetaire grenzen” (FD, 10 november 2022).

En dan te bedenken dat deze bezorgdheid niet van vandaag of gisteren is. In 1972, het jaar waarin het befaamde *Limits to Growth* rapport van de Club van Rome verscheen, opende onze toenmalige koningin Juliana de tentoonstelling *Begrens de groei*. Op een van de informatiebordjes stond: “De mens is deel van de natuur, maar hij is desondanks bezig om met geologische krachten het gezicht van de aarde te veranderen”. PvdA prominent en oud Eurocommissaris Sicco Mansholt wierp zich na het verschijnen van het Club van Rome rapport op als pleitbezorger van ‘nulgroei’ (Groene Amsterdammer, 14 februari 2022).

Onderhand zijn we een halve eeuw verder. Er zijn inmiddels meer spullen op de planeet dan biomassa. Onze spullen wegen meer dan het leven, niet alleen in letterlijke, maar ook in overdrachtelijke zin (Groene Amsterdammer, 6 oktober 2022). En pas nu lijkt het besef dat het zo niet langer kan, echt tot ons door te dringen. Zijn we nu wél in staat om het idee van lineaire voortuitgang, continu aangejaagd door technologische innovatie en economische groei, achter ons te laten? Hoog tijd in elk geval om stil te staan bij de morele kanten van ons economisch bestel.

In onze oproep voor dit Podiumnummer stonden de volgende vragen centraal. Wat kan de (bio)ethiek betekenen als inspiratiebron voor nieuwe vormen van economisch denken, waarmee we de uitdagingen aankunnen van de 21ste

eeuw? Hoe kunnen we duurzame ontwikkelingsdoelen tot leidraad maken van economische ontwikkeling, met bestaanszekerheid en planetaire draagkracht als grenswaarden voor een menswaardig bestaan nu en in de toekomst? Hoe komen we tot een economie die individuen niet alleen aanspreekt als consument maar ook als burger en waarin bedrijven met hun verdienmodellen bijdragen aan sociale rechtvaardigheid en ecologische duurzaamheid?

De artikelen in dit nummer laten zich scharen onder drie thema's. Een eerste thema zijn de historische en filosofische grondslagen van het economisch denken. In zijn historische schets betoogt *Jaap Koelewijn* dat economie en ethiek in principe geen vreemden voor elkaar zijn, ook al lijkt dat tegenwoordig vaak zo door de opkomst en dominantie van de neoklassieke economie. Binnen dat gedachtegoed hebben ondernemingen alleen het maximaliseren van winst als doel. Hoog tijd voor een koerswijziging waarbij de ethiek weer een plek krijgt, vindt Koelewijn. Vervolgens schetst *Harm Wondaal* een filosofisch-ethisch kader als nieuw fundament voor de economische theorie, waarmee daadwerkelijk recht wordt gedaan aan het streven naar een ecologische economie. Dat wil zeggen, een economie die gebaseerd is op noties van begrenzing en collectieve verantwoordelijkheid. Met een onderscheid tussen 'zinnvolle' en 'nutteloze' economie grijpt Wondaal daarbij terug op het klassieke denken van Aristoteles.

Een tweede thema zijn maatschappelijke orderingsvraagstukken die worden opgeroepen door het streven naar een meer rechtvaardige en duurzame economie. Een manier om tot een rechtvaardige economie te komen, is volgens *Yara Al Salman* de terugkeer naar de organisatievorm van de middeleeuwse meent als een vroege vorm van 'commons'. Salman laat zien dat vandaag de dag aan dit begrip op diverse manieren invulling wordt gegeven, waarbij door commons geïnspireerde verbanden mensen in staat stellen om onder rechtvaardige machtsrelaties in hun basisbehoeften te voorzien. *Anne-Charlotte Hoes* en *Simone van der Burg* gaan in op de hindernissen die een transitie naar bio-based bouwen in de weg staan als gevolg van de complexe marktafhankelijkheden waar de bouw mee te maken heeft. Zij pleiten voor een ander perspectief op de markt. Individuele spelers die in een marktsituatie sterk van elkaar afhankelijk zijn, moeten het als een morele verantwoordelijkheid zien om zorg te dragen voor elkaars afhankelijkheden.

Een derde thema is de versoering van onze levensstijl als voorwaarde voor een houdbare en toekomstbestendige economie. Met onbegrensd consumptisme overschrijden we volgens *Hans Dagevos* ecologische grenzen en daar-

mee ook ethische grenzen. Ons consumptiegedrag is niet toekomstbestendig en Dagevos pleit voor een ‘ethiek van het genoeg’. Consuminderen zouden we dan ook als deugd moeten erkennen. Epicurus zei het al: wanneer genoeg te weinig is, is niets genoeg. In dit verband gaat *Harro van Lente* in op de rol van behoeften als maatschappelijke gids, waarbij het als de taak van politiek en economie wordt gezien om deze behoeften te vervullen. Dit leidt volgens van Lente tot een zelf-gecreëerde onmacht. Wanneer het volgen van behoeften zo sturend en bepalend is, zou het goed zijn om dit gedrag kritisch te bevragen en te toetsen. Oftewel: hoe worden we weer baas in eigen behoefte?

Deze drie thema’s worden afgewisseld met twee columns waarin het economisch ‘goed(e)’ nog weer op andere manieren wordt bevestigd. In een duocolumn bespreken *Marieke Bak* en *Menno Maris* de relatie tussen kunstmatige intelligentie, ethiek en economie. Is data de nieuwe olie of is deze rijkdom schijn? Bak betoogt dat data inherent dom zijn en pleit ervoor dat we de machtsstructuren die schuilgaan achter deze ‘datadommen’ nader onderzoeken. Maris zet kritische kanttekeningen bij de belofte dat kunstmatige intelligentie het werk voor mensen waardevoller zou maken. Want, weten we eigenlijk wel wat werk stimulerend en waardevol maakt? In een column die eerder werd afgedrukt in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, stelt *Joeri Tijdink* de onhoudbaarheid aan de kaak van ons almaar uitdijende zorgstelsel. Wanneer iedereen steeds meer soorten zorg krijgt aangeboden, zal op een gegeven moment het geld op zijn. Wat te doen aan deze all-you-can-eat-geneeskunde?

Een stem die niet mag ontbreken in dit nummer is die van *Ingrid Robeyns*, hoogleraar Ethiek van instituties in Utrecht. Zij wordt geïnterviewd door onze gastredacteur *Savriël Dillingh* over haar visie op de economische ethiek. Aan bod komen onder meer de verschillen tussen bio-ethische en economische vraagstukken en de rol van beide disciplines, ideeën over de economie bezien vanuit het perspectief van menselijk floreren, en in het bijzonder ook Robeyns theorie van het limitarisme, die morele grenzen stelt aan rijkdom.

Het nummer sluit inhoudelijk af met suggesties om verder te lezen over het thema van dit Podiumnummer, in de vorm van een overzicht van tien boeken over de verhouding tussen ethiek en economie, in willekeurige volgorde gepresenteerd. We wensen u veel leesplezier!

Marieke Bak, Dirk Stermerding en Savriël Dillingh

Zijn economie en ethiek vreemden voor elkaar?

Jaap Koelewijn

De economische wetenschap is in de loop van haar ontwikkeling steeds verder af komen te staan van haar oorspronkelijke filosofische en morele fundamenten. De neoklassieke economie werd het dominante analyse kader, en daarin is geen enkele ruimte voor ethische en politieke afwegingen. Ook ondernemingen hebben binnen het neoklassieke kader maar één doel: het maximaliseren van financiële waarde voor de aandeelhouders. Hoog tijd voor een koerswijziging.

De pendel van de ethiek sinds 1776

Het debat over de ethische en morele aspecten van de economie als wetenschapsdiscipline vertoont een interessante pendelbeweging tussen ethiek en economie. De grondlegger van de economische wetenschap zoals we die nu kennen, de Schotse filosoof en theoloog Adam Smith, was de eerste die eind achttiende eeuw een systematische verklaring zocht voor de voordelen van de ondernemingsgewijze productie binnen een markteconomie (Smith, 2000). Smith ontwikkelde zijn gedachtegoed, waarin ook de ethiek van het menselijk handelen aan de orde komt, in een periode dat de economieën in Europa een grote verandering doormaakten. Voor het eerst was er sprake van de opkomst van een moderne, op massaproductie gerichte industrie, vooral in Groot-Brittannië.

Er ontstond een nieuw systeem van arbeidsdeling, waarbij alle partijen zich toeleegden op die activiteiten waarin ze het productiefst waren. Ook werden de productie en handel internationaler, waardoor vragers en aanbieders steeds verder op afstand kwamen te staan en alleen nog via het anonieme prijsmechanisme van de markt bij elkaar werden gebracht. Dat leidde destijds tot een sterke stijging van de financiële welvaart. Smith vroeg zich af hoe het kwam dat iedereen zich optimaal inzette en zonder centrale coördinatie de economie toch goed functioneerde.

Smith stelde dat binnen een markt vanzelf een optimale situatie kan ontstaan als iedereen zijn eigen doelen nastreeft. Immers, als iedereen handelt in

zijn of haar eigen belang zorgt dat ervoor dat de beschikbare middelen zo efficiënt mogelijk worden ingezet, en dat iedereen de best mogelijke opbrengst voor zijn inspanningen krijgt. De ‘onzichtbare hand’ van de vrije markt zou voor dit optimum zorgen. Smith wordt hiermee gezien als de grote pleitbezorger van de vrije markt. Om die reden zijn de bijdragen van Smith en andere klassieke economen steeds meer onder vuur komen te liggen. Zij zouden de grondleggers zijn van het ondertussen uit de gratie geraakte neoliberalisme, dat vooral in deze eeuw beweerdelijk voor veel schade heeft gezorgd.

Er wordt ten onrechte gedacht dat Smith’s visie geen ruimte laat voor morele overwegingen. Het is daarom verhelderend om stil te staan bij de manier waarop de economische wetenschap indertijd is ontstaan. De economische wetenschap was destijds onderdeel van de filosofie en veel wetenschappers uit die tijd waren filosofen en/of theologen. Zij stelden de vraag naar het hoe en waarom van het menselijk handelen. De stelling van Smith dat iedereen zijn eigen belang zal nastreven, was dan ook niet zonder clausulering.

Het is verhelderend om stil te staan bij de manier waarop de economische wetenschap indertijd is ontstaan

Mensen handelen moreel

Een van de uitgangspunten van Smith was dat mensen vanuit een geïnternaliseerd moreel besef handelen en bijgevolg bereid zijn rekening te houden met de belangen van degenen met wie ze zakendoen. Het hebben van moreel besef impliceert dat marktpartijen op een eerlijke en wederkerige manier andere partijen zullen willen behandelen. Reciprociteit is in de klassieke economie een kernbegrip, want relaties moeten op termijn evenwichtig zijn. De klassieke economen waren daarom geen voorstander van een volledig vrije markt, in de zin dat mensen volledig hun gang konden gaan. In de visie van de klassieke economen is er ook een overheid nodig om voor de noodzakelijke rechtsbescherming te zorgen. Het juridisch afdwingbaar zijn van contracten geeft de deelnemers aan het economisch verkeer de noodzakelijke zekerheid dat afspraken worden nagekomen.

De neoklassieke school

In de loop van de 19^e en 20^e eeuw kwam de economische wetenschap steeds verder af te staan van haar oorspronkelijke filosofische en morele fundamenteën. Met

enige overdrijving kan gesteld worden dat de theorievorming zich steeds meer ontwikkelde in de richting van de wiskunde. De neoklassieke economie – die als opvolger wordt gezien van de klassieke denkrichting – werd het dominante analysekader. Men ontwikkelde complexe wiskundige evenwichtsmodellen, die waren gebaseerd op de veronderstelling dat mensen uitsluitend streven naar maximaal nut. Hierin is geen enkele ruimte voor morele of ethische afwegingen. Alle partijen laten zich slechts door hun individuele preferenties leiden. Zij optimaliseren allen dus hun individuele nut, waarbij men goederen en diensten aanbiedt tot het niveau waarop voor alle betrokken partijen de marginale kosten en de marginale opbrengsten precies aan elkaar gelijk zijn. Een eventuele verandering in preferenties leidt tot veranderingen in vraag en aanbod en dus ook in de prijzen van de verhandelde goederen en diensten.

Omdat de gebruikte evenwichtsmodellen gebaseerd zijn op de veronderstelling dat alle informatie direct en zonder kosten verwerkt kan worden en dat aanpassingen in het productieapparaat ook direct en zonder kosten zullen plaatsvinden, hervindt de economie onmiddellijk zijn evenwicht als voorkeuren veranderen. Alle in het economisch proces gebruikte goederen en diensten worden tegen optimale prijzen verhandeld en er is nooit sprake van werkloosheid. De uitgangspunten van deze modellen zijn verre van realistisch en dat is iets wat de neoklassieke economen zich goed realiseren. Hun verweer is dat de uitkomsten veelal accuraat zijn. Zo betreft Milton Friedman de positie dat inflatie en geldgroei altijd samengaan en dat inflatie daarom wordt veroorzaakt door een te hoge geldgroei. Er is inderdaad sprake van een correlatie, maar hij veronderstelt daarmee ook causaliteit. In dit opzicht is de neoklassieke school onbevredigend.

Volledige vrijheid zonder interventies

De neoklassieke stroming is tot ver in de twintigste eeuw de dominante denkrichting geweest en is dat eigenlijk nog steeds. Zij is geleidelijk aan verder geëvolueerd en daarbij nog uitgesprokener geworden. Latere exponenten van deze stroming zien zelfs geen enkele rol voor de overheid waar het gaat om het beïnvloeden van de economie. Actief overheidsbeleid, bijvoorbeeld gericht op het beheersen van de conjunctuurcyclus, is in hun ogen zinloos en werkt slechts verstorend. Zij stellen dat de rationele deelnemers aan het economisch verkeer de pogingen van de overheid om de economie te beïnvloeden zullen doorzien. Staatsinterferentie leidt in de ogen van de neoklassieken slechts tot welvaart

verlagende inefficiëntie. Zo zullen rationele deelnemers inzien dat het vergroten van het overheidstekort uiteindelijk gefinancierd moet worden met hogere belastingen. Daarop zullen de marktpartijen reageren door hun eigen uitgaven terug te brengen en een hogere rente op staatsleningen te eisen.

De aandeelhouder is leidend

Ondernemingen hebben binnen het neoklassieke kader maar één doel: het maximaliseren van de financiële waarde voor de aandeelhouder door zo efficiënt mogelijk te opereren. Dat zou uiteindelijk leiden tot een zo hoog mogelijke welvaart voor iedereen. Dit uitgangspunt is geformuleerd door Milton Friedman, een van de belangrijkste exponenten van de neoklassieke school (Friedman, 1970). Door het maximaliseren van de winst creëren ondernemingen maximale waarde voor de aandeelhouders. Daarmee zorgen ze voor continuïteit, wat ook in het belang is van de werknemers. De neoklassieke theorie is op belangrijke terreinen – bijvoorbeeld in private equity en managementleer – nog steeds dominant.

Binnen de Friedman-doctrine is het aan de andere partijen in de markt om inhoud te geven aan hun maatschappelijk voorkeuren en daarnaar te handelen. Met hun keuzes geven ze de ondernemingen signalen over hun voorkeuren, waardoor ondernemingen hun aanbod zullen aanpassen. De ondernemingen zijn in dezen volgend. De enige randvoorwaarde is dat ondernemingen en andere marktpartijen zich aan de wet moeten houden. Binnen het neoklassieke denkkader heeft de overheid daarom wel enkele belangrijke functies. Zij zal ervoor moeten zorgen dat markten voor alle partijen goed toegankelijk blijven. Daarom moet de overheid krachtig optreden tegen kartelvorming, omdat ondernemingen anders door machtsvorming hun winstgevendheid ten koste van de eindgebruikers zullen verhogen. Ook dient de overheid op te treden tegen zogeheten externe effecten. Deze effecten ontstaan als de werkelijke kosten van het produceren van goederen en diensten niet in de prijsstelling worden meegenomen. Een klassiek voorbeeld is milieuvervuiling. Een bedrijf dat milieuschade veroorzaakt aan derden zonder die daarvoor te compenseren, maakt winst ten koste van belanghebbenden in de samenleving. Het is dan aan de overheid om de maatschappelijke kosten door middel van een stelsel van heffingen bij de vervuiler in rekening te brengen.

Een model met tekortkomingen

Dit aandeelhoudersmodel heeft de charme van de eenvoud, maar gaat toch aan

iets essentieels voorbij. Er zijn tal van niet goed meegewogen externe effecten, die niet in de prijzen en de gemaakte keuzes tot uitdrukking komen. Het aandeelhouderskapitalisme heeft tot gevolg dat we de aarde uitputten en onszelf opzadelen met klimaatverandering. Het huidige model leidt daarnaast tot toenemende ongelijkheid. Het wordt steeds duidelijker dat ongelijkheid tot gevolg heeft dat de levensverwachting van mensen afneemt en leidt tot verminderde opwaartse mobiliteit. Er zijn ook andere problemen. Ondernemingen die amoreel handelen, slagen er bijvoorbeeld niet in om personeel aan zich te binden en lopen een groter risico bij fraudes of andere wanpraktijken betrokken te raken. Deze keerzijden zijn na het barsten van de internetbubbel in 2000 en tijdens de kredietcrisis van 2008 duidelijk geworden. De kredietcrisis werd mede veroorzaakt door banken die groei boven alles stelden en hun klanten opzettelijk met te hoge hypotheek opzadelden. Door deze ontwikkelingen is het neoliberale model zwaar onder druk komen te staan en neemt de roep om veranderingen toe.

Er zijn tal van niet goed meegewogen externe effecten, die niet in de prijzen en de gemaakte keuzes tot uitdrukking komen

Een koerswijziging?

De afgelopen jaren hebben ondernemingen onder invloed van maatschappelijke druk ogenschijnlijk steeds meer aandacht voor niet-financiële doelen gekregen. Zij formuleren doelen op het gebied van duurzaamheid, milieu en governance. In het moderne jargon duidt men dit aan als *purpose*. Dit lijkt een grote verandering, maar bij mij roept het vragen op. Is het formuleren van niet-financiële doelen een werkelijke vooruitgang en een stap naar ethisch ondernemen?

Recent is deze opvatting nog eens expliciet onder ter discussie gesteld door theoloog en adviseur Carsten Lotz (2022). In essentie stelt hij dat ondernemingen geen tijd en energie moeten steken in het nastreven van maatschappelijke doelen. Het 'purpose denken' is in zijn ogen niet meer dan een cosmetische tactiek om de reputatie van bedrijven op te poetsen. Bedrijven moeten zich uitsluitend toeleveren op datgene waar ze goed in zijn. Lotz stelt dat de tegenkrachten van buiten moet komen: consumenten die geen zaken meer willen doen, aandeelhouders die de risico's niet willen lopen en overheden die macht begrenzen en winsten belasten. In essentie is dit echter een herhaling van Friedman. De buitenkant oppoetsen, is inderdaad geen oplossing. Wat we moeten doen, is

loskomen van de gedachte dat als iedereen zich maar anders gaat gedragen, de problemen als vanzelf worden opgelost. Meer dan ooit wordt duidelijk dat we maatschappelijke veranderingen alleen maar kunnen realiseren als de politiek en andere partijen in de samenleving een agenda voor verandering bepalen en deze ook uitvoeren.

Moraliteit moet weer terug op de collectieve agenda

Binnen de gestelde kaders opereren, kan en mag geen vrijbrief zijn voor amoreel handelen (Karssing, 2022). Het gegeven dat mensen morele wezens zijn, maakt het noodzakelijk dat samenwerkingsverbanden van mensen – dat zijn ondernemingen maar ook overheidsorganisaties – bij hun handelen juist wel morele afwegingen maken. Zij hebben zich te verantwoorden over hun handelen. Organisaties die niet bereid zijn moreel verantwoord te handelen, daarover rekenschap af te leggen en de kosten te dragen, richten zichzelf en anderen uiteindelijk te gronde. Het huidige ‘purpose’ denken dient vooral om de buitenwereld te plezieren. Maar een glimmende buitenkant zonder robuuste en doorleefde binnenkant, is gedoemd om te mislukken.

Binnen de gestelde kaders opereren, kan en mag geen vrijbrief zijn voor amoreel handelen

Dr. Jaap Koelewijn is zelfstandig econoom te Amsterdam. Zijn bedrijf heet Financieel Denkwerk.

Literatuur

- Friedman, M. (1970). A Friedman doctrine: The social responsibility of business is to increase its profits. *The New York Times Magazine*, 13, 32-33. <https://www.nytimes.com/1970/09/13/archives/a-friedman-doctrine-the-social-responsibility-of-business-is-to.html>
- Karssing, E. (2022). *Beroepsethiek voor feilbare mensen. Adam Smith als leermeester*. [Oratie]. Nyenrode Business Universiteit.
- Lotz, C. (2022). Bedrijven zijn niet op aarde om het goede te doen. *Financieel Dagblad*. <https://fd.nl/-/1455616/bedrijven-zijn-niet-op-aarde-om-het-goede-te-doen-vnlzcaZJFbow>
- Smith, A. (2000). *The Wealth of Nations*. Penguin Classics.

Geen ecologische economie zonder ethisch fundament

Harm Wondaal

In het licht van een filosofisch-ethisch perspectief geïnspireerd door Aristoteles is het onbegrijpelijk dat we het leven op aarde nu al voor velen en misschien later wel voor ons allen onmogelijk maken. Dat is immoreel en niet van nature menselijk. We hebben een ethisch fundament nodig dat ons economisch handelen begrenst en de samenleving dient. Aristoteles biedt ons daarvoor het denkkader.

Het behoeft eigenlijk geen betoog meer dat we ons economisch denken en handelen drastisch moeten aanpassen om te voorkomen dat we door klimaatopwarming ons leven op aarde vrijwel onmogelijk maken. We worden op vele manieren gewaarschuwd en de rapporten van het IPCC geven een duidelijk beeld van de precaire situatie. Toch is het denken in termen van de neoklassieke vrije markteconomie nog steeds springlevend. Dit is een wijze van economisch denken die geen ethische dimensie kent, anders dan het eigenbelang, waarbij wordt verondersteld dat daarmee ook het algemeen belang, of beter gezegd de welvaart voor iedereen, het beste is gediend. Dat denken heeft ons echter op een dwaalspoor gezet van hedonisme, rationaliteit en individualisme. We hebben nieuwe manieren van economisch denken nodig met een ander ethisch fundament.

Ecologische economie als nieuwe manier van denken

De fundamentele premisse van de ecologische economie is dat het economische systeem is ingebed in een sociaal systeem, dat op zijn beurt weer is ingebed in een ecologisch systeem, onze biosfeer. Vrijwel al onze dagelijkse activiteiten zijn economisch van aard en hebben invloed op het natuurlijke ecosysteem van de aarde. Met meer welvaart door meer productiviteit gaat het klassieke economische groeimodel voorbij aan de grenzen van onze planeet en keert zich zo tegen de mogelijkheden van leven van de mens. We kunnen deze grenzen niet negeren en dit besef neemt de ecologische economie als uitgangspunt.

Nicholas Georgescu-Roegen (1906-1994) wordt gezien als de vader de ecologische economie (Georgescu-Roegen, 1971). Zijn stelling was dat economische schaarste is geworteld in de fysieke realiteit omdat alle natuurlijke hulpbronnen eindig zijn en door economische groei dreigen te worden uitgeput tot aan het punt waarop alle beschikbare voorraden van de aarde verbruikt zijn. Daarmee stevent de wereldeconomie volgens hem af op een onvermijdelijke ineenstorting. Herman E. Daly, een leerling van Georgescu-Roegen, introduceerde in 1974 het concept van een steady-state economie, met de bedoeling regeringen te door-dringen van de noodzaak om beperkingen op te leggen aan de ‘eindeloze’ stroom van natuurlijke hulpbronnen door de wereldeconomie (Daly, 1974).

In 1991 werd de *International Society for Ecological Economics* opgericht. De oprichters Robert Constanza, Herman E. Daly en Joy A. Bartholomew betoogden dat dit initiatief noodzakelijk was omdat “we are beginning to realize that traditional economic and ecological models and concepts fall short in their ability to deal with global ecological problems”. Ecologisch economische analyse zou daarbij als een nieuw transdisciplinair onderzoeksveld in dienst moeten staan van het uiteindelijke doel: “solving the critical problems of managing our use of the planet” (Vollebergh, 2003).

Ambities niet waargemaakt

Het ecologisch economisch denken was dus al begonnen aan een opmars voordat Paul Crutzen in 2000 de term Antropoceen introduceerde. Een term die verwijst naar onze huidige tijd, waarin de mens een overheersende en verregaande invloed heeft op de mondiale omgeving. Met de opwarming van de aarde overschrijdt de mens ecologische grenzen en bewerkstelligt daarmee grote instabiliteit in de natuurlijke omgeving en de teloorgang van biodiversiteit. Klimaatwetenschappers als Crutzen hebben met hun analyse in belangrijke mate bijgedragen aan verdere bewustwording. Het uitgangspunt van de ecologische economie is belangrijker dan ooit.

Het uitgangspunt van de ecologische economie is belangrijker dan ooit

Toch stelt de ontwikkeling van de ecologische economie als vakgebied teleur. Ecologisch economen van het eerste uur spreken van een “unfinished journey of ecological economics” (Erickson, 2015). De ecologische economie is zich vooral gaan richten op de integratie van nieuwe inzichten in de bestaande economie. Het ging meer om het mitigeren van economisch handelen, met ver-

minderung van productie en consumptie door middel van beprijzing, dan om een fundamenteel nieuw begrip van de relatie tussen mens en aarde. Op deze manier ontwikkelde de ecologische economie zich tot een onderdeel van de standaard economie dat ook wel milieueconomie wordt genoemd.

Als de ecologische economie werkelijk een keerpunt wil zijn, moet er een meer radicale stap worden gezet in de vorm van een nieuw fundament voor de economische theorie, uitgaande van een ander mens- en wereldbeeld dan in het huidige neoklassieke en neoliberale denken gangbaar is. Dat vraagt om een ander ethisch fundament, waarin afscheid wordt genomen van onbegrensde groei en rationalistisch eigenbelang. Een ethiek van utilisme en individualisme voldoet niet meer en we moeten op zoek naar een ethisch fundament dat uitgaat van noties van begrenzing en collectieve verantwoordelijkheid.

Een ethiek van utilisme en individualisme voldoet niet meer en we moeten op zoek naar een ethisch fundament dat uitgaat van noties van begrenzing en collectieve verantwoordelijkheid

Terug naar de ‘zinnvolle’ economie bij Aristoteles

Bij het zoeken naar dit fundament wijst het klassieke denken van Aristoteles (2011) ons een weg met zijn begrip van ethiek. Daarin komt menselijk gedrag tot stand door keuzes in gemeenschappelijk verband, een verband dat vorm krijgt in de samenleving als polis. Binnen die polis spelen de vaardigheid en de deskundigheid van het huishouden of de *oikonomos* (*oikos* is de huishouding en *nomos* verwijst naar regels) een grote rol. Aristoteles maakt een onderscheid tussen wat we een ‘zinnvolle economie’ zouden kunnen noemen (*oikonomia*) en een ‘nutteloze economie’ (*chremastistieke*). In het eerste geval draagt een economie (*oiko*) bij aan het samenleven en zorgt voor ‘geluk’ binnen een stelsel van politieke, sociale, culturele en morele regels. In het tweede geval gaat het om een economie (*chrema*) die zich alleen maar richt op het vergaren van rijkdom omwille van de rijkdom. Dat laatste is onbegrensd, waarmee ‘ons verlangen leeg en zinloos’ wordt, want rijkdom op zich kent geen enkele levensnoodzaak.

Het onderscheid tussen *oikonomia* en *chremastistieke* is wezenlijk en geeft ons een achtergrond en richting bij het nadenken over hedendaagse dilemma’s in het economische handelen en hoe die te vertalen in het economisch denken. Het karakter van het werk van Aristoteles is niet dogmatisch, maar tastend. Als

we ‘oikonomia’ en ‘chremastiek’ zien als twee verschillende kamers, dan zijn de tussendeuren tussen kamers altijd open: je kunt van de één naar de ander. Er is geen harde grens, maar eerder een voortdurend aftasten van de juiste manier van denken en positionering.

Met dit filosofisch-ethisch perspectief is het Aristotelische denken relevant voor een (eveneens tastende) invulling van een ethiek voor de mens in het Antropoceen. In dit denken kunnen we drie richtinggevende dimensies onderscheiden. *Deelneming* aan de samenleving is een eerste dimensie, waarin rechtvaardigheid centraal staat, recht doen aan de ander en aan jezelf binnen de grenzen van de samenleving. De verhouding tussen eigenbelang en algemeen belang is geen uitkomst van logica, maar van een sociaal proces waarbinnen economisch handelen plaatsvindt. *Zorgzaamheid en maatvoering* vormen een tweede dimensie, de zorg voor de natuurlijke leefomgeving als mogelijkheidsvoorwaarde voor leven vraagt om zorgvuldigheid. Zingeving ligt bij Aristoteles besloten in orde en samenhang, wanorde en chaos symboliseren zinloosheid. Politieke en maatschappelijke stabiliteit zijn bovendien een voorwaarde voor een goed leven en het streven naar hogere doelen. *Stabiliteit* is daarmee een derde dimensie waarin verstandigheid, aandacht hebben voor een hoger doel centraal staan.

Wat betekent dit voor het economische denken?

In het licht van het filosofisch-ethisch perspectief van Aristoteles, waarbij economisch handelen de samenleving dient en mogelijk maakt, is het volstrekt onbegrijpelijk dat we op basis van het principe van de vrije markt ongelimiteerd produceren en consumeren, zonder te beseffen dat we juist op basis van dit principe het leven met en van elkaar onmogelijk maken. Ethische bewustwording begint met het besef dat het ook anders kan. Dat besef zet je in beweging en is het begin van het zoeken naar nieuwe wegen. De mens is geen ‘homo economicus’ maar een sociaal wezen, een ‘politiek dier’ dat zich richt op de gemeenschap. Tegenover het individualisme, hedonisme, de vrije markt en de exploitatiedrift van de neoklassieke economie kunnen we de normatieve uitgangspunten stellen van samenleven, natuur en maatschappelijke orde als ethisch fundament.

Met deelneming, zorgzaamheid en stabiliteit als nieuwe kernbegrippen kan de ecologische economie gaan werken aan een daadwerkelijke reconstructie van de economie vanuit een universeel ethisch perspectief. Zo bezien is een prijsplafond voor energie een ethische beslissing met (onder meer) economische

gevolgen, en niet andersom. Deze ethische beslissing staat voorop en zet het denken in beweging. We kijken dan op een integrale wijze naar armoede, woonkwaliteit, alternatieve energiebronnen, inkomensongelijkheid en verdeling van kosten. In het omgekeerde geval blijft het denken beperkt tot een financiële kosten-baten analyse, die geheel afhankelijk is van rationele aannames. Op basis daarvan waarschuwden neoklassiek denkende economen voor marktverstoring. Mechanisch gezien hadden ze gelijk, in de werkelijkheid is de discussie alweer achterhaald omdat rationale aannames van toen niet meer actueel zijn. Een beslissing gebaseerd op een gemeenschappelijk ethisch fundament draagt op een duurzame wijze bij aan een goed leven en heeft daarom zin. Rationele beslissingen gebaseerd op economische aannames hoeven daarmee niet in strijd te zijn, maar hangen geheel af van uitgangspunten en denkkaders van feilbare mensen en ideologie. De ethiek van Aristoteles zet ons aan tot denken over ons handelen in een werkelijkheid waarin we willen (blijven) samenleven. Ethiek gaat daarmee vooraf aan economie en dat is de kern van een ecologische economie.

De ethiek van Aristoteles zet ons aan tot denken over ons handelen in een werkelijkheid waarin we willen (blijven) samenleven

Drs. Harm Wondaal, econoom en student Filosofie van de Bedrijfswetenschappen, Radboud Universiteit.

Literatuur

-
- Aristoteles (2011). *Politica*. Historische Uitgeverij.
- Daly, H. E. (1974). The Economics of the Steady State. *The American Economic Review*, 64, 15-21.
- Erickson, J.D. (2015). 'Foreword'. In P.G. Brown & P. Timmerman (Eds.) *Ecological Economics for the Anthropocene*, Columbia University Press.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). *The Entropy Law and the Economic Process*. Harvard University Press.
- Vollebergh, H. (2003). Ecologische economie, beleidsrelevant of niet?, *Research Memorandum* 9910. Erasmus Universiteit.

‘Kunstmatige intelligentie: op naar een slimme economie en waardevol werk?’

Duo-column

Marieke Bak (ethicus) en Menno Maris (antropoloog) nemen deel aan een Europees onderzoeksproject over het personaliseren van de zorg voor hartpatiënten op basis van kunstmatige intelligentie (AI). Hierin onderzoeken ze wat AI doet met de profissie van de zorgverlener en of je werk kunt overlaten aan een data-gedreven model. In deze duo-column bevragen ze de AI-hype en laten hun licht schijnen op de waarde van big data en AI.

Datadom

‘Data is de nieuwe olie’, kopte The Economist in 2017. Persoonsgegevens worden vanwege hun economische waarde door bedrijven en journalisten vaak vergeleken met grondstoffen als goud, olie of uranium. Misschien past uranium als metafoor dan nog het beste: hoewel data heel waardevol kan zijn, is een lek potentieel zeer gevaarlijk. Maar ethiek van data en AI gaat over meer dan privacy en databescherming. De afgelopen jaren is steeds duidelijker geworden hoeveel

We zouden het meer moeten hebben over de machtsstructuren die achter zulke datadommen schuilgaan

politieke en economische belangen er gemoeid zijn met het verzamelen, delen en analyseren van digitale persoonsgegevens. Des te meer sinds de opkomst van AI. Tegelijkertijd komen er ook structurele ethische problemen bovendien. Zo kennen we allemaal de Toeslagenaffaire waarbij data-gedreven profilering een enorme impact heeft op de levens van veel mensen.

Hoewel men grote waarde toekent aan data, is deze rijkdom dus deels schijn. We zouden het meer moeten hebben over de machtsstructuren die achter

zulke *datadommen* schuilgaan. De zelfverzonnen term ‘datadom’ lijkt me passend vanwege de dubbele betekenis die je eraan kunt toeschrijven.

Ten eerste, is data letterlijk dom. Gegevens zijn vaak incompleet, fout, irrelevant, en volledig losgezongen van context. Ook data-analyses zijn minder slim dan we denken en AI is niet echt verstandig. Hoewel veel zaken tegenwoordig ‘smart’ mogen heten, van polshorloge tot koelkast, is deze vorm van intelligentie niet te vergelijken met die van de mens.

In haar boek ‘Atlas of AI’ beschrijft Kate Crawford het verhaal van een Duits paard genaamd Hans (1895-1916), ook wel bekend als ‘Clever Hans’ omdat het had geleerd te rekenen en optrad samen met zijn baas, wiskundedocent Wilhelm von Osten. Het talent van Hans kreeg veel aandacht, mede dankzij de net verschenen publicaties van Charles Darwin. Was het mogelijk dat dierlijke intelligentie al zover was geëvolueerd? In de wetenschappelijke wereld bestond echter scepsis en na uitgebreid onderzoek kwam de aap uit de mouw: Hans kon sommen oplossen door tijdens het aanwijzen van de antwoorden te kijken naar de gezichtsuitdrukkingen van mensen in het publiek. Crawford concludeert dat het verhaal van Hans een waarschuwing voor ons moet zijn, omdat het laat zien dat je nooit weet wat een model precies heeft geleerd van de aanwezige data. Als het analyseproces niet transparant is, kunnen vooringenomenheden en fouten vervolgens het model insluipen. Ook herinnert het verhaal ons eraan hoe nauw de definitie is die vaak voor intelligentie wordt gebruikt. Hans kan dan misschien niet rekenen, maar is wel degelijk intelligent, want een paard dat de gezichten van mensen kan lezen is enorm knap!

Ten tweede, laat het woord datadom zien dat er sprake is van een (complexe) relatie tussen data en eigendom. De privacywet spreekt van ‘persoonsgegevens’ als zijnde herleidbare data, maar eigenlijk is dit een verkeerde term. Immers, het gebruik van menselijk gegevens – herleidbaar of niet – heeft uiteindelijk altijd impact op echte personen. Toch zijn onze data niet van ons: gegevens worden in juridische termen meestal gezien als *res nullius*, oftewel een zaak die aan niemand toebehoort.

Dat terwijl er wel degelijk aan verdiend wordt, met name door grote technologiebedrijven zoals Google en Facebook. Shoshana Zuboff schrijft in haar bestseller ‘The Age of Surveillance Capitalism’ hoe de vergaande analyse van gedragsgegevens de rijken rijker maakt en de rest kaalgeplukt achterlaat. Het extraheren van data uit de leefwereld van mensen om hen vervolgens te pro-

fileren en te sturen, heeft een neokoloniale bijmaak vanwege de parallel met de extractie van grondstoffen bij de invasie van het grondgebied van inheemse bevolkingen. Volgens Zuboff zijn op dit moment vooral kinderen de kanaries in de digitale koolmijn. Zo zagen we bij het spel Pokémon Go, eigendom van Google, hoe online- en offline-werelden in elkaar overvloediden en kinderen naar bepaalde fysieke plekken werden gelokt (winkeliers konden betalen voor een Pokémon in hun zaak). Is er straks nog wel een toevluchtsoord buiten de digitale wereld, waar we volledig onszelf kunnen zijn?

We kunnen dus stellen dat de opkomst van AI niet alleen positieve gevolgen heeft maar ook kan betekenen dat ‘domme’ data worden gebruikt om mensen te onderdrukken. We moeten ons blijven realiseren wat de beperkingen zijn van data, onderzoek doen naar machtsstructuren in de praktijk, en aan deze macht paal en perk stellen waar nodig (door middel van regels, transparantie of alternatieve economische structuren zoals de *commons*). Dit alles samen met de mensen over wie de data gaan, om te voorkomen dat de waarde van de data verloren gaat of oneerlijk wordt verdeeld.

Dr. Marieke Bak is onderzoeker en docent bij de afdeling Ethiek, Recht en Humaniora, Amsterdam UMC.

Waardevol werk

Ik houd ontzettend van koken. Maar hoewel ik dat met gemak en overtuiging kan zeggen, kost het moeite om te beschrijven wat koken voor mij zo'n waardevolle bezigheid maakt. Misschien zit die waarde wel in het plezier dat ik beleef aan het snijden van een ui, met het mes dat ik kocht op een prachtige reis door Japan en dat ik zelf met veel voldoening heb geslepen. Hoe het ook zij, na een avondje koken kan ik tevreden terugkijken op een goed bestede avond.

Zou niet iedereen zich toch uitsluitend bezig willen houden met waardevolle activiteiten, niet alleen thuis maar, als het even kan, ook op het werk? Gelukkig is er de belofte van AI om ons hierbij te helpen, zoals beschreven in een briefing van het Europees Parlement uit 2019 getiteld 'Economic Impacts of Artificial Intelligence'. AI zal werkenden in staat stellen om taken beter en efficiënter uit te voeren, waardoor er tijd vrijkomt voor stimulerende en waardevolle activiteiten. Een fantastisch vooruitzicht dat toch ook veel vragen oproept. Zijn alle taken die AI-gestuurde technologie in onze plaats kan uitvoeren dan weinig

stimulerend en van weinig waarde voor de uitvoerder? Op deze vraag geeft de genoemde briefing geen antwoord. Het rapport gaat vooral over de verwachting dat met behulp van AI het mondiale bbp tot 2030 met wel 14% (het equivalent van 15,7 biljoen dollar) zou kunnen stijgen.

Een voorzetje van hoe een door AI-gedreven wereld eruit zou kunnen komen te zien, vinden we bij Sam Altman, CEO van OpenAI, het bedrijf dat ChatGPT ontwikkelde en een van de grootste spelers in de wereld van AI. Hij schreef een essay getiteld 'Moore's Law for Everything'. De wet van Moore stelt dat het aantal transistors op een microchip elke twee jaar verdubbelt, waarmee ook de capaciteiten van computers elke twee jaar verdubbelen terwijl de kosten van het gebruik van deze rekenkracht in diezelfde periode juist halveren. Altman gelooft dat, met de ontwikkeling van AI, dit principe niet langer alleen voor computers zal gelden, maar voor werkelijk alles, van gezondheidszorg tot volkshuisvesting.

Niet alleen AI zal zich dus met exponentiële snelheid vermeerderen, maar de toepassingen eveneens. Zo stelt Altman zich onder andere AI-dokters voor die gezondheidsproblemen beter kunnen diagnosticeren dan welk mens dan ook. Deze gedachtegang is ook terug te vinden in Eric Topol's boek 'Deep Medicine'. In de gezondheidszorg zal AI een overdaad aan door medewerkers uit te voeren taken als vanzelf elimineren. En zo komt er tijd vrij voor wat de zorg nu juist zo waardevol maakt: echt menselijk contact met de patiënt.

Kenmerkend voor dit soort voorspellingen is dat ze zich in de eerste plaats laten leiden door de economische belofte van steeds betere en meer efficiënte AI, en het creëren van waardevol werk vooral bijzaak lijkt te zijn. Waardevol en stimulerend werk als neveneffect, en dus nadrukkelijk *niet* als het uitgangspunt van de inzet van AI. Hoewel Topol pleit voor het belang van menselijk contact in de gezondheidszorg, besteedt hij nauwelijks aandacht aan zaken die verloren gaan in de rolveranderingen die AI teweeg brengt. Het zijn vooral de stijgende zorgkosten die tellen bij de veelbelovende rol die aan AI wordt toegedacht.

Maar het échte probleem is dat wat een bezigheid stimulerend maakt en waarom deze voldoening geeft, niet zo gemakkelijk te vatten is. Met name omdat de 'taak' die door AI beter of efficiënter zou kunnen worden uitgevoerd, niet op zichzelf staat. Werk is altijd sterk gesitueerd. In mijn poging om mijn kookplezier onder woorden te brengen, blijkt al

snel dat actie, smaak en herinnering op een complexe manier met elkaar verweven zijn. Mijn liefde voor het koken staat of valt niet met het efficiënt in kleine stukjes verdelen van een ui. Een 'slimme' keukenmachine biedt dan ook geen uitkomst. Het is voor een groot deel juist de context die een taak al dan niet stimulerend of van toegevoegde waarde maakt.

Het economisch en technologisch streven naar vooruitgang zou dus niet blindelings moeten

bepalen welke werkzaamheden voor ons al dan niet nodig en van waarde zijn. Juist zaken als voldoening en tevredenheid zijn niet te vatten in een puur economisch begrip. Vaststellen wat werk 'waardevol' maakt, kunnen we zelfs voor onszelf niet altijd, laat staan voor een ander. Daarom is het belangrijk om, binnen een bepaalde context, gedegen empirisch onderzoek naar deze vraag te doen en de vruchten daarvan in een vroeg stadium mee te wegen bij de introductie van nieuwe technologieën zoals AI.

Drs. Menno Maris is junior onderzoeker bij de afdeling Ethiek, Recht en Humaniora, Amsterdam UMC.

Het is voor een groot deel juist de context die een taak al dan niet stimulerend of van toegevoegde waarde maakt

De waarde van commons: terug naar de meent

Yara Al Salman

In hun zoektocht naar rechtvaardige economische instituties komen veel onderzoekers uit bij de commons. Maar wat zijn commons eigenlijk, en wat maakt ze van waarde? Om grip op deze vragen te krijgen, gaat dit artikel terug naar hoe de term traditioneel werd gebruikt. Hedendaagse concepten van de commons verwijzen op verschillende manieren naar de middeleeuwse meent, en zijn om dezelfde reden waardevol. Ze helpen mensen in hun basisbehoeften te voorzien onder rechtvaardige machtsrelaties.

Steeds meer onderzoekers schrijven over de commons, maar zij doen dat op veel verschillende manieren (zie de collectie essays in Bollier & Helfrich, 2012). Commons hebben iets te maken met delen, maar verder komt uit de literatuur geen eenduidig beeld naar voren. Auteurs gebruiken het woord soms om te verwijzen naar gedeelde *bronnen*, en op andere momenten om te verwijzen naar vormen van gedeeld *bronbeheer*. En dan loopt het type bronnen waar het om gaat ook nog eens erg uiteen: talen, oceanen, wijkvoorzieningen, encyclopedieën, kleinschalige irrigatiesystemen, weidevelden, genetische codes, veestapels en nog veel meer zaken zijn kennelijk (potentiële) commons.

Commons kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan een rechtvaardige economie

Doordat het zo onduidelijk is wat commons zijn, is het ook niet duidelijk wat ze waardevol maakt. Dat is zonde, want commons kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan een rechtvaardige economie. Om dit te begrijpen is het behulpzaam om terug te keren naar hoe de term traditioneel werd gebruikt.

Terug naar de meent

Er staan verschillende “oer-begrippen” aan de wortel van het hedendaagse gebruik van het woord commons, maar een van de belangrijkste is de *village*

commons of in het Nederlands: *meent*. In de middeleeuwen waren veel dorpen in Europa gebouwd rondom meenten: stukken land waar alle dorpingen gebruik van mochten maken. Dit waren bijvoorbeeld weides waar de dorpingen elk hun eigen vee mochten laten grazen. De dorpingen besloten samen hoe zij het land gebruikten. Ze spraken hiervoor gebruiksregels af, bijvoorbeeld over hoeveel dieren ze mochten laten grazen en wanneer, evenals regels over onderhoudstaken. Dit deden ze niet alleen om het land voor henzelf in goede staat te houden, maar ook voor hun kinderen.

In de achttiende en negentiende eeuw werden steeds meer van deze meenten opgeheven. Dit proces van omheining van bezit, ofwel *Enclosure*, kwam een aantal rijke landeigenaren ten goede die nu grote stukken land volledig voor eigen gewin konden gebruiken. De dorpingen bleven berooid achter.

Men denkt vaak dat dit proces van onteigening onontkoombaar was. Dit komt onder andere door Gareth Hardin's beroemde essay 'The Tragedy of the Commons' (1968), waarin hij stelt dat gedeelde bronnen gedoemd zijn tot verwoesting. Volgens Hardin zouden bijvoorbeeld mensen die een weide delen niet gemotiveerd zijn om het aantal grazers te beperken. Ze weten dat een teveel aan grazers leidt tot onherroepelijke schade aan de weide, maar ze weten ook dat ze dit individueel niet kunnen voorkomen. Het heeft immers geen zin om je eigen gebruik te beperken als je er niet zeker van bent dat je buurman dat ook doet. Daarom kiezen ze ervoor om hun gebruik van de bron te maximaliseren, zolang die nog bestaat. Hardin stelde dat je deze verwoesting kunt voorkomen door bronnen onder individueel beheer te plaatsen, precies zoals gebeurde tijdens de *Enclosure*.

Hardin's speculatieve theorie is echter weersproken door zowel historisch als hedendaags empirisch bewijs. Traditionele *commons* gingen niet ten onder aan te intensief gebruik. Integendeel: dorpingen maakten juist afspraken om dit te voorkomen. De *Enclosure* vond waarschijnlijk plaats omdat adellijke grondbezitters hier baat bij hadden en zich politiek voor die verandering inzetten (Ciriacy-Wantrup & Bishop, 1975). Er zijn daarom goede redenen om de *commons* weer in ere te herstellen. De traditionele meenten vormen een inspiratiebron voor een economie waarbij we minder gebruik maken van *exclusieve* eigendomsrechten die maar een paar mensen ten goede komen, en meer gebruik maken van een systeem gebaseerd op delen.

Vier hedendaagse versies

Hoewel het hedendaagse gebruik van het woord *commons* uiteen loopt, kun je stellen dat de verschillende *versies* van het woord elk verschillende *kenmerken* van meenten benadrukken. Hieronder bespreek ik deze versies en hun relatie tot het begrip van een meent. Het zal blijken dat deze versies ofwel verwijzen naar kenmerken van het type *bron* dat in een meent gedeeld werd, ofwel naar kenmerken van het *beheer* van bronnen in meenten.

De eerste versie van het woord *commons* wordt in de wetenschappelijke literatuur aangeduid als een *common-pool resource* (Ostrom, 1990). Dit is een type bron, met als eerste kenmerk ‘non-exclusiviteit’. Dit betekent dat het moeilijk of onwenselijk is om mensen van de bron uit te sluiten. Het tweede kenmerk is rivaliteit in gebruik. Dit betekent dat wanneer mensen de bron gebruiken, dit gevolgen heeft voor de beschikbaarheid of kwaliteit van de bron voor anderen. Beide kenmerken waren aanwezig in meenten. Iedereen in het dorp mocht ze gebruiken, maar als iedereen tegelijk veel grazers naar de weide bracht, dan was er minder gras voor elk dier. Ook wegen, vissersplaatsen, natuurlijke grondwaterreservoirs, oceanen, schone lucht en nog veel meer objecten kunnen *common-pool resources* zijn.

De tweede versie van het woord verwijst eveneens naar het gemeenschappelijk gebruik van bronnen, maar ditmaal naar de ‘sociale dilemma’s’ waaraan dit gebruik onderhevig is. Bij een sociaal dilemma is er een tegenstelling tussen het (korte termijn) belang van een individueel groepslid en het (lange termijn) belang van alle leden. In de meent leek het bijvoorbeeld in het individuele belang van een dorpeling om zoveel mogelijk dieren naar de weide te brengen, maar als alle gebruikers dat doen zou het land voor iedereen uitgeput raken.

Wie pleit voor meer *commons*, heeft niet deze beide versies in gedachten. Het is immers vreemd om te pleiten voor meer bronnen die onderhevig zijn aan sociale dilemma’s, of meer bronnen met rivaliteit in gebruik. Dat zijn kenmerken die vragen om oplossingen, niet kenmerken die we willen koesteren. Waar men wél voor pleit, is voor bepaalde vormen van *bronbeheer*, die verwarrend genoeg óók worden aangeduid met het woord *commons*. Dat brengt ons op een derde en vierde versie van het begrip.

De derde versie verwijst naar een organisatievorm waarbij iedereen een bron mag gebruiken, en niemand de bron voor zichzelf mag opeisen. Ook hier is de vergelijking met meenten behulpzaam. Hoewel dorpelingen soms producten

van het land voor zichzelf mochten oogsten, mochten zij zich niet stukken van *het land zelf* toe-eigenen. Auteurs zoals Antonio Negri en Michael Hardt (2009), die pleiten voor dit type commons, willen het “iedereen” nu vaak uitbreiden naar de gemeenschap van alle huidige en toekomstige wereldburgers. Iedereen moet kunnen profiteren van talen, online informatiebronnen, oceanen, de ruimte, schone lucht en nog veel meer bronnen.

Ook de vierde versie verwijst naar een manier om bronnen te beheren, namelijk een *common property regime*. Dit is een beheersvorm waarbij een begrensde groep gebruikers van een bron zelf bepaalt hoe de bron gebruikt mag worden. Zo werkte het ook in de meent – het dorp vormde daar de begrensde groep. In haar beroemde theorie over het bestuur van commons, stelt Elinor Ostrom (1990) dat stabiele en productieve *common property regimes* alle bron-gebruikers betrekken bij de besluitvorming. Idealiserend kun je stellen dat deze constructies een democratische vorm van collectief eigendom zijn, waarbij de groep als geheel invult welke gebruiksrechten individuele leden hebben.

Deze versies kun je combineren. Commons zijn dan organisaties waarbij gebruikers van een gedeelde bron samen bepalen hoe de bron gebruikt wordt, en de bron voor de hele groep beschikbaar blijft. De groep gebruikers kan begrensd of onbegrensd zijn, de vorm van bestuur gecentraliseerd of decentraal, en het type bron kan natuurlijk of door mensen gecreëerd zijn. De bronnen kunnen rivaliserend zijn in gebruik en onderhevig aan sociale dilemma's. Delen komt dus met uitdagingen, maar daar krijg je ook wat voor terug!

De waarde van commons

Commons zijn om ten minste twee redenen waardevol. Ten eerste stellen ze mensen in staat om in belangrijke behoeften te voorzien. Mensen delen landbouwgrond, energiebronnen zoals windmolens, verzekeringsfondsen en veel andere bronnen waarvan ze sterk afhankelijk zijn voor hun eerste levensbehoeften. Commons kunnen niet alleen in deze behoeften voorzien, maar doen dit in sommige gevallen beter dan andere economische instituties zoals individueel eigendom, staats-eigendom, hiërarchische bedrijven en de vrije markt.

Commons kunnen niet alleen in deze behoeften voorzien, maar doen dit beter dan andere economische instituties

Commons zijn efficiënter dan individueel eigendom in omstandigheden

waar het belangrijk is dat mensen die afhankelijk zijn van een bron hun risico's spreiden. In Alpijnse bergweides zijn de weersomstandigheden vaak onvoorspelbaar. Als boeren daar elk hun eigen individuele weide hadden, dan zouden ze net de pech kunnen hebben aan de kant van de berg te zitten waar dat jaar te veel hevige regen valt. Nu kunnen ze hun dieren verplaatsen over een veel grotere gedeelde weide, waardoor ze minder kwetsbaar zijn voor dergelijke risico's. Dit maakt het grondgebruik efficiënter: dezelfde hoeveelheid grond kan meer herders ondersteunen als die grond gedeeld wordt.

Delen komt ook met schaalvoordelen: het werk om een bron te produceren en te behouden kan onder meer mensen verdeeld worden. Wikipedia, een online commons, is hier een goed voorbeeld van. Duizenden mensen schrijven mee aan de artikelen van de encyclopedie, waardoor iedereen toegang heeft tot kennis waarmee je je kunnen oriënteren in de wereld. Een marktpartij zou ook een online encyclopedie kunnen opzetten, maar die zou nooit op dezelfde manier toegankelijk zijn als Wikipedia. Bovendien is er het gevaar dat de behoefte om winst te maken, uiteindelijk de inhoud van de informatiebron stuurt. Dat is bij Wikipedia niet het geval. Juist omdat mensen alleen kleine taken uitvoeren voor de encyclopedie, hoeven ze hiervoor niet betaald te worden, en spelen marktprikkels geen rol.

Met het terugtreden van de verzorgingsstaat, neemt de betekenis van commons voor onze basisbehoeften toe. Zo delen veel ZZP'ers bijvoorbeeld een Broodfonds, waarvan ze een uitkering krijgen in het geval van arbeidsongeschiktheid. Ze kunnen samen bereiken wat ze alleen niet kunnen doen, en een functie vervullen die voor mensen in loondienst door de staat wordt geregeld.

De tweede reden waarom commons waardevol zijn, is dat ze bijdragen aan rechtvaardige machtsrelaties. Dit doen ze door mensen gelijke macht te geven over het gebruik van bronnen waarvan ze afhankelijk zijn voor hun basisbehoeften. Dit is om te beginnen belangrijk om instrumentele redenen. Als je afhankelijk bent van een bron, zal je er ook voor willen zorgen dat deze in goede staat blijft. Daarom strijden mensen van Griekenland tot Bolivia er voor om van hun drinkwatervoorziening een commons te maken. Zij willen het beheer hiervan niet overlaten aan bedrijven en personen die geen belang hebben bij

Ook in de meent waren de dorpelingen zelf verantwoordelijk voor het behoud van bronnen waar ze op rekenden voor hun bestaan

de kwaliteit van het water, maar willen daar zelf voor instaan. Ook in de meent waren de dorpingen zelf verantwoordelijk voor het behoud van bronnen waar ze op rekenden voor hun bestaan.

Een niet-instrumentele reden om machtsrelaties in commons te waarderen, is dat deze de gelijke status van ieder mens respecteren. Veel hiërarchisch gestructureerde bedrijven kunnen ook de schaalvoordelen van commons realiseren. Het ideaal van een democratische commons verschilt daarvan, omdat leden niet uitgeleverd zijn aan de eigenaar van de bron waar ze op rekenen, en diens *goodwill*. Zij kunnen in plaats daarvan zelf bepalen wat de regels zijn voor het brongebruik, en op gelijke voet de regels vaststellen die een groot deel van hun leven bepalen. Ze worden daarmee erkend als gelijken, die autoriteit hebben over hun eigen leven.

Conclusie

In de middeleeuwse meenten deelden dorpingen land met elkaar, en beslisten ze samen over het gebruik ervan. Commons als ideaal zijn op deze oude organisatievorm gebaseerd. In een economie van commons, delen groepen mensen op democratische wijze hun windmolens, drinkwaterbronnen, landbouwgrond, verzekeringsfondsen en nog veel meer bronnen. Hierdoor kunnen mensen voorzien in belangrijke behoeften, waar ze alleen niet toe in staat zouden zijn, en wat staten en marktpartijen niet altijd wensen te doen. Dit gebeurt bovendien onder rechtvaardige machtsrelaties. Deelnemers bepalen samen en op gelijke voet naar welke regels ze moeten leven.

Dr. Yara Al Salman, Universitair docent ethiek en politieke filosofie, Universiteit Utrecht

Literatuur

- Bollier, D., & Helfrich, S. (Red.). (2012). *The Wealth of the Commons: A World Beyond Market and State*. Levellers Press.
- Ciriacy-Wantrup, S. V., & Bishop, R. C. (1975). "Common Property" as a Concept in Natural Resources Policy. *Natural Resources Journal*, 15(4), 713–727.
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859), 1243–1248.
- Hardt, M., & Negri, A. (2009). *Commonwealth*. Harvard University Press.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press.

Verantwoord innoveren richting bio-based bouw

Anne-Charlotte Hoes en Simone van der Burg

Eind november 2022 verscheen een Tegenlicht aflevering over het Symbioceen: een toekomstvisie waarin mensen, de natuur en technologie een symbiotische relatie hebben en mensen de natuur niet meer uitputten en vervuilen. In de aflevering kwamen voorbeelden voorbij van bio-based bouwmaterialen die ook te zien waren op de Floriade. Waarom zijn veel van deze bio-based bouw materialen nog niet beschikbaar bij de bouwmarkten? En waarom gebruikt de bouw nog steeds vooral vervuilende beton, staal en kunststof isolatiematerialen terwijl het kennelijk ook anders kan?

In 2018 publiceerde de Europese Commissie de EU bio-economie strategie, die een brede welvaart binnen de ecologische grenzen beoogt te realiseren. De bio-economie gaat over de productie en consumptie van goederen die gemaakt zijn van biomassa zoals hout, vlas, algen, snoeimateriaal en restproducten uit de landbouw. Bio-gebaseerde ('bio-based') producten putten de aarde minder uit omdat eindige grondstoffen zoals aardolie, aardgas, stenen, metalen en andere mineralen niet worden gebruikt. Daarnaast slaan deze bio-goederen CO₂ op, zolang ze niet worden gecomposteerd of verbrand.

Een kansrijke sector voor de bio-economie is de bouw. In het huidige coalitieakkoord staan 'bio-based' bouwmaterialen ook als mogelijk verdienmodel voor boeren genoemd, die er de grondstoffen voor leveren. Het rapport 'ruimte voor bio-based bouwen' laat zien dat een transitie naar bio-based bouwen kansrijk is en nog weinig aandacht krijgt. In 2019 en 2020 heeft Wageningen University and Research (WUR) vier bijeenkomsten georganiseerd waar burgers, producenten van bio-based bouwmaterialen, onderzoekers en ambtenaren onder andere spraken over wat de transitie naar 'bio-based' bouw bemoeilijkt (Hoes et al, 2021). Hieruit kwam naar voren dat de meeste Nederlandse woningen worden gebouwd volgens de principes van massabouw, met verschillende specialisten

die elkaar afwisselen en die werken volgens strikte protocollen. Dit maakt het moeilijk om nieuwe materialen uit te proberen, waarmee niet al die specialisten bekend zijn of die niet zijn beschreven in de protocollen. Daarnaast maken de bouwvoorschriften die een minimumnorm voor de veiligheid, gezondheid en comfort van woningen garanderen, het lastig af te wijken van de gangbare bouwpraktijk en minder bekende bio-based producten te gebruiken. In al deze opzichten moet er dus iets veranderen om bio-based bouwen mogelijk te maken.

Omgaan met risico's van transities

Naast algemeen geldende protocollen en bestaande bouwvoorschriften, zijn er ook redenen die wortelen in de aard van de markteconomie die voor bouwbedrijven de overstap naar bio-based materialen moeilijk maken. De redenen die bouwers aandragen om niet om te schakelen naar bio-based bouwmaterialen hebben betrekking op onzekerheden en risico's waarmee ieder bedrijf te maken heeft dat moet zien te overleven in de markteconomie. Wat de transitie naar een bio-economie in de weg staat is dat het veelal gaat om de vervanging van materialen die aan bouwers en gebruikers gemak en zekerheid bieden en waarmee al veel ervaring is: het is duidelijk wat deze materialen kosten en wat ze opleveren. Het is lastig om over te stappen op bio-based materialen waarvan men nog niet weet wat op lange termijn de kwaliteit en betrouwbaarheid zal zijn. Helemaal omdat aannemers aansprakelijk zijn bij toerekenbare bouwfouten.

Het is lastig om over te stappen op bio-based materialen waarvan men nog niet weet wat op lange termijn de kwaliteit en betrouwbaarheid zal zijn

Wanneer de markt, waarop producten worden aangeboden, enkel wordt gezien als de plek waar transacties plaatsvinden met een focus op winst, efficiëntie en operationele effectiviteit, dan is het lastig een toekomst te zien voor bio-based bouwproducten. Immers, gedacht vanuit winst en efficiëntie, is er geen enkele reden om over te stappen naar bio-based producten: deze producten zijn vooral risicovol.

Doorgaans wordt er weinig rekening gehouden met deze onzekerheden en risico's in de context van een markteconomie. Meestal wordt uitgegaan van een gangbaar lineair perspectief op innovatie van markten (Schanz et al, 2019) dat veel verantwoordelijkheid op de schouders legt van pioniers en eerste gebruikers

van bio-based bouwmaterialen. De vooronderstelling achter deze benadering is dat de transitie afhangt van nieuwe innovatieve producten, die geleidelijk de markt zullen veroveren, eerst door de interesse te wekken van een kleine groep gebruikers en uiteindelijk ook van grotere groepen. Hoewel deze benadering van innovatie misschien passend was voor innovaties die een duidelijk voordeel bieden aan de gebruikers binnen een gevestigd netwerk van marktafhankelijkheden, zal een dergelijk lineair innovatiemodel waarschijnlijk niet op korte termijn worden gerealiseerd voor bio-based producten, aangezien deze producten geen financiële of effectiviteitsvoordelen bieden op de korte termijn voor individuele bouwers en gebruikers. Sterker nog, de onbekendere lange termijn kwaliteit van bio-based bouwmaterialen leveren in eerste instantie vooral moeilijkheden op en onzekerheid.

Afhankelijkheidsrelaties in de markt meenemen

Tegenwoordig zijn er ook andere perspectieven op marktordening en alternatieve bedrijfsvoeringen daarbinnen, die misschien ingangen bieden om het succes van bedrijven anders te beoordelen, zoals innovatieve *co-ops*, waarbij winst en risico's over meerdere partijen worden gedeeld, of *steward ownership* dat de duurzaamheid van een bedrijf tot business model verheft. Maar dit is misschien een stap te ver voor bedrijven die succesvol zijn in de huidige markt. Als we willen dat ook deze bedrijven een stap in de goede richting zetten, dan kunnen we nog een ander perspectief op de huidige markt als uitgangspunt nemen. We kunnen de huidige op winst gerichte markt ook begrijpen als een plek van betekenisvolle

We kunnen de huidige op winst gerichte markt ook begrijpen als een plek van betekenisvolle menselijke interactie

menselijke interactie (Diaz Ruiz, 2012), met spelers die sterk van elkaar afhankelijk zijn en die het als hun (morele) verantwoordelijkheid zien om zorg te dragen voor elkaars afhankelijkheden. Ook in dit marktmodel kunnen we naar ingangen zoeken om op een meer verantwoorde manier verandering

teweeg te brengen. Actoren in die markt worden niet alleen gestuurd door het motief om maximale winst te maken. Daarmee doen we hen te kort. Ze hebben complexe en gelaagde redenen om te handelen zoals ze doen, waarbij ze nadenken over de schade die ze kunnen veroorzaken aan het vertrouwen van klanten als ze te snel veranderingen doorvoeren waarvan ze de gevolgen slecht kunnen voorzien (Schanz et al, 2019). Ook denken de actoren na over de risico's die dat

oplevert voor hun eigen reputatie en het voortbestaan van hun bedrijf, inclusief de banen voor de werknemers die er in dienst zijn.

Als we de markt zien als een complex geheel van afhankelijkheidsrelaties, en de mensen daarin als actoren die hun best doen om in die relaties verantwoord te handelen, dan is er een meer realistisch en respectvol uitgangspunt voor gesprek over wat er mogelijk is. Het helpt om de betrokken actoren uit te nodigen om verder te praten over meer verantwoorde manieren om de bouw te verduurzamen waarbij rekening wordt gehouden met de risico's voor alle betrokkenen. De deelnemers aan de gesprekken die WUR organiseerde, kwamen ook met suggesties om die risico's te verminderen en de transitie naar een bio-based bouw te stimuleren. Zo zouden gemeentes, provincies en het Rijk een aanbestedingsbeleid voor bio-based bouwmaterialen kunnen voeren voor de gebouwen die ze in beheer hebben. Op deze manier kunnen de risico's van het gebruik van nieuwe bouwmaterialen en -technieken publiekelijk worden gedeeld, in plaats van dat alleen individuele consumenten of bedrijven de kosten en risico's moeten dragen. Ook zouden overheden onderzoek kunnen financieren dat de prestaties en klanttevredenheid van bio-based bouwmaterialen over een langere periode monitort. En de overheid zou (een deel van) de financiering van (om)scholing voor de bouwsector voor haar rekening kunnen nemen om de omschakeling naar bio-based bouw te vergemakkelijken. Dergelijk beleid helpt de bouwsector om vertrouwen op te bouwen in de kwaliteit en betrouwbaarheid van bio-based bouwmaterialen, en vermindert de risico's voor individuele actoren. Bovendien helpt het bouwbedrijven om zorg te blijven dragen voor de afhankelijkheidsrelaties waar ze in zitten, terwijl ze toch stappen nemen om te innoveren richting een meer duurzame bouw, ook al is dat binnen het huidige markteconomische model.

Ook relevant voor kringlooplandbouw transitie

Dit artikel keek naar de transitieopgave in de bouw, maar niet alleen deze sector moet transformeren naar circulaire en bio-based ketens. Een andere bio-based sector die voor een belangrijke bio-ethische uitdaging staat en in Nederland al langer werkt aan een duurzaamheidstransitie is de landbouw. Met de kringlooplandbouw visie en een gebiedsgerichte stakeholderaanpak probeert de Nederlandse overheid boeren te ondersteunen in de duurzaamheidstransitie en schade te beperken en of te compenseren. En ook ketenpartners geven aan gezamenlijk verantwoordelijkheid te willen nemen om condities te creëren waarbinnen boerenbedrijven zowel

werkvremde, voedsel, biomassa en een inkomen kunnen genereren terwijl ze binnen de ecologische draagkracht van de aarde blijven. Dat dit een complexe opgave is die gepaard gaat met verlies, is in 2022 uitgebreid aan de orde gekomen in de politiek en de media. Ook in de landbouw sector kan het perspectief van de markt als een complex geheel van afhankelijkheidsrelaties helpen in de zoektocht naar een meer verantwoorde transitie waarin oog is voor de lasten van transities.

Anne-Charlotte Hoes en Simone van der Burg, Wageningen Economic Research, WUR, en Waag Futurelab

Literatuur

- Diaz Ruiz, C. (2012). Theories of markets: Insights from marketing and the sociology of markets. *The Marketing Review*, 12(1), 61–77. <https://doi.org/10.1362/146934712X13286274424316>
- Hoes, A.-C., Van Der Burg, S., & Overbeek, G. (2021). Transitioning Responsibly Toward a Circular Bioeconomy: Using Stakeholder Workshops to Reveal Market Dependencies. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 34(4), 1–21. <https://doi.org/10.1007/s10806-021-09862-3>
- Schanz, H., Federer, J., & Wilczynski, M. (2019). Markets as leverage points for transformations of economic systems: The example of the German bioeconomy. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 33, 140–161. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2019.04.003>

All-you-can-eat-geneeskunde

Joeri Tjink

Column

Toen ik vorige week met een aantal vrienden in een all-you-can-eat-chinees was beland, kreeg ik het spreekwoordelijk benauwd. Voor diegenen die het concept niet kennen: je kunt gedurende 2 uur eten op een lijstje aankruisen en dat wordt binnen 5 minuten opgediend. Het aantal 'rondes' dat je gerechtjes kunt bestellen is oneindig. Eten totdat er niets meer bij kan.

Na een paar rondes had ik, mede door het aanzien van de vraatzucht van mijn vrienden, mijn eetlust verloren. Uiteindelijk presteerden een paar tafelgenoten het om 8 eetrondes te overleven en te eindigen met een bananensplit, overgoten door een bruine substantie die moest doorgaan voor chocoladesaus. Ook die werd met een zekere flair en trots naar binnen gept.

Mijn gedachten dwaalden af naar ons zorgstelsel. Het is losjes gebaseerd op dit all-you-can-eat-principe: je kunt veel verschillende zorg krijgen voor een vast bedrag.

Dat iedereen zorg wordt geboden is bijzonder en waardevol. Allerlei soorten behandelingen worden vergoed: peperdure, levensverlengende behandelingen, euthanasiebeoordelingen in de psychiatrie, maagbandjes, neus- en oorcorrecties en allerhande cosmetische ingrepen. We zoeken de grenzen op. Logisch. We willen meer. Dokters zullen niet gauw op de rem trappen want ze willen heel graag mensen helpen. En wie zijn wij om te bepalen of iemand geen recht heeft op bepaalde zorg? Daarbij verdienen we juist aan meer zorg in het huidige stelsel. Patiënten voelen de kosten niet, want de premie zal niet wezenlijk veranderen bij meer individuele consumptie, en als de dokter zegt dat het goed is...

De all-you-can-eat-geneeskunde is echter op den duur onhoudbaar. Op een gegeven moment is het geld op of lopen we vast in een zorginfarct

De all-you-can-eat-geneeskunde is echter op den duur onhoudbaar. We kunnen niet alles blijven consumeren. Op een gegeven moment is het geld op of

lopen we vast in een zorginfarct.

Het principe zorgt voor overconsumptie, omdat veel mensen de gevolgen hiervan niet zien. Bovendien is de all-you-can-eat-mindset een hardnekkige. Mensen vinden dat ze recht hebben op van alles, waardoor deze mindset niet snel zal veranderen. Ook in het restaurant zie je niet direct wat de gevolgen zijn als je jezelf volpropt met vette producten. En minder consumeren wordt nauwelijks gestimuleerd.

Toch zou het gezond zijn. Om die afweging te maken moet je het grote plaatje kunnen zien. Dat zien wij niet. Wij zien alleen onze zieke patiënt. En dus groeide onze zorgconsumptie de afgelopen 30 jaar stevig en zitten wij met de dure gebakken peren. Hoe het nu verder moet? Ik weet het niet, maar ik weet wel dat ik niet meer wil eten bij die all-you-can-eat-chinees.

Dr. Joeri Tijdink is psychiater en onderzoeker bij het AmsterdamUMC, afdeling Ethiek, Recht en Humaniora, columnist bij het NTvG en lid van DeJongeAkademie.

Deze column verscheen eerder in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde:
<https://www.ntvg.nl/artikelen/all-you-can-eat-geneeskunde>

Consuminderen als 21ste eeuwse deugd

Hans Dagevos

Wanneer genoeg te weinig is, is niets genoeg — Epicurus

Met het onbegrensde consumeren overschrijden we ecologische grenzen en alleen al hierom ook ethische grenzen. Wat als normaal en gewent consumptiegedrag te boek staat, is aan revisie toe. Want het appel dat wordt gedaan op het aanwakkeren van consumptiegroei is niet toekomstbestendig. Hoog tijd dat een ‘ethiek van het genoeg’ tot bloei komt. Is er vruchtbare bodem voor ‘consuminderen’ als deugd?

Dit themanummer stelt de vraag wat de (bio)ethiek kan betekenen als inspiratiebron voor nieuwe vormen van economisch denken waarmee we de uitdagingen van de 21e eeuw aankunnen. Mijn primaire reactie: het bevragen van wat als ‘juist’ en ‘onjuist’ menselijk gedrag te beoordelen is – het domein van de ethiek – is zelden zo betekenisvol én broodnodig geweest. Een van de grootste uitdagingen waar we voor staan is het afstand en afscheid nemen van wat in de naoorlogse periode is uitgedaagd tot goed en nastrevenswaardig consumptiegedrag.

Het is niet toevallig dat econoom Kate Raworth het omdraaien van de dominantie en afhankelijkheid van consumentisme bestempelt als een van de lastigste worstelingen voor de 21e eeuw: “Reversing consumerism’s financial and cultural dominance in public and private life is set to be one of the twenty-first century’s most gripping psychological dramas” (2017, p. 281). Deze gedachte vindt ook de nodige weerklank, bijvoorbeeld bij Alfredsson et al. (2018) en bij Geoffrey West, die stelt: “We will need to come to terms with the whole concept of open-ended growth and find some new way of defining ‘progress’ or be content with what we’ve got” (2017, p. 425). Zulke citaten illustreren dat de noodzaak wordt gezien van een omslag, een *vibe shift* om een modewoord te gebruiken. Plus dat wordt ingezien dat het hier niet om een sinecure gaat, maar om een enorme opgave.

Die opgave ligt besloten in het feit dat matigheid weliswaar sinds Aristoteles prominent in de deugdencatalogus staat, maar dat de waardering voor gematigdheid radicaal is veranderd. De matig- en zuinigheid die inherent zijn aan consuminderen, druisen lijnrecht in tegen het dominante sociale paradigma, waar materialisme en consumentisme hoogtij vieren. De Aristotelische kardinale deugd is getransformeerd tot hoofdzonde in de moderne consumptiemaatschappij. Mateloosheid geldt als consumentenplicht. Immers, een consumptiesamenleving draait op het voortdurend aanjagen en tijdelijk bevredigen van consumptieve verlangens. Het is essentieel dat het stillen van verlangens even dwangmatig als vruchteloos plaatsvindt en onmatigheid permanent wordt geactiveerd en genormaliseerd. Want dan gedijen heb- en koopzucht het beste als steunpilaren onder de consumptiemaatschappij.

Deze consumptientaliteit wordt volledig ondersteund door de inrichting van de consumptiesamenleving, zowel offline als online. Een ongekend aanbod met snel wisselende collecties en opeenvolgende trends, ruime openingstijden, voortdurende uitverkoop en aanlokkelijke voordeelacties staan allen in het teken ons te verleiden tot *consumeren*. Niet alleen winkelstraten en *shopping malls* bedienen zich hiervan, hetzelfde geldt voor pretparken, dierentuinen, stadions, stations, musea en andere cultuurcentra. Ze maken allemaal onderdeel uit van het weelderige consumptielandschap. De online-wereld is zo mogelijk nog onmatiger, omdat hier het hyperconsumentisme onophoudelijk wordt gediend doordat het aanbod zich via smartphone of laptop continu laat ontvangen.

Snel wisselende collecties en opeenvolgende trends, ruime openingstijden, voortdurende uitverkoop en aanlokkelijke voordeelacties staan allen in het teken ons te verleiden tot *consumeren*

Hoe minder, hoe beter

We geven zo massaal toe aan deze conditie, laven ons er onlesbaar aan, zijn er zó op gesteld en aan gehecht dat het volkomen vanzelfsprekend is geworden dat spullen kopen een levensdoel is, dat ‘veel voor weinig’ je tot spekkoper maakt en dat het onbedwingbaar najagen van consumptieverlangens gelijkstaat aan ‘het goede leven’. Hier geldt: soberheid is voor *losers*, matigheid gaat tegen de vooruitgang in.

Dit normerende kader is niet alleen onder burgers, bedrijven en bewindslieden dominant, maar ook in het wetenschappelijk denken over duurzame consumptie. Dat zien we terug in de gangbare interpretatie van duurzaamheid in termen van efficiëntiewinst. Deze winst wordt met name geboekt door technologische innovaties, waarmee de economie groen kan blijven groeien en consumptieve levensstijlen buiten schot blijven, omdat deze voortaan gefaciliteerd kunnen worden door groener geproduceerde of energiezuinige goederen en diensten. Technologisch optimisme is troef en de zoektocht naar duurzame productie en consumptie is gericht op het vinden van uitwijkmogelijkheden via gebaande paden en binnen gevestigde structuren.

De zoektocht naar duurzame productie en consumptie is gericht op het vinden van uitwijkmogelijkheden via gebaande paden en binnen gevestigde structuren

Om de nadelige consequenties van consumptie voor mens, dier en milieu te verkleinen, worden ten hoogste incrementele gedragsveranderingen gevraagd: iets korter douchen, afvalscheiding, of een vleesloze dag. De overheids campagne ‘Zet ook de knop om’ is een voorbeeld van wat in studies als ‘zwakke’ duurzame consumptie (*weak sustainable consumption*) wordt aangeduid.

Bij ‘sterke’ duurzame consumptie (*strong sustainable consumption*) daarentegen wordt niet alleen op technologische oplossingen vertrouwd, maar gaat het ook en vooral om wezenlijke gedragsaanpassingen. De focus op de efficiëntie van zwakke duurzame consumptie maakt plaats voor ‘genoeg-isme’, voor efficiëntie. De superioriteit van de dominante consumptienorm wordt vanuit het efficiëntiedenken openlijk betwist. “Sufficiency in the broadest sense is the antithesis to the ‘faster, further, more’ orientation of the consumer society”, stellen Spangenberg & Lorek (2019, p. 1071). Sterke duurzame consumptie wijkt fundamenteel af van het gebruikelijke en geprezen consumptiegedrag omdat het draait om reductie van het consumptievolumen, om versimpeling en versobering van consumptiepatronen en om vertraging van de omloopsnelheid van het consumeren. Hoe minder, hoe beter, kortom. Dit is vloeken in de consumptiekathedraal.

IPCC

In het recente rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC, 2022), waarin voor het eerst een deel aan gedrag is gewijd, wordt een driedeling gemaakt tussen verbeteren (*improve*), verschuiven (*shift*) en vermijden (*avoid*).

‘Verbeteren’ gaat over het zetten van kleine stapjes in gedragsverandering en de overtuiging dat vooral technologische innovatie oplossingen biedt (en in deze zienswijze gedragsverandering feitelijk overbodig maakt). Bij ‘verschuiven’ is de gedragsverandering substantiëler en wordt op een meer actieve inbreng van consumenten gerekend. Veel onderzoek naar duurzaam gedrag richt zich op verschuiving in gedragsopties (denk aan het minderen van vleesconsumptie, het waarderen van opgeknapte apparaten, het bevorderen van recyclinggedrag, en dergelijke). Met ‘vermijden’ komen we op het terrein van ver(der) gaande gedrags- en maatschappelijke verandering. Overeenkomstig de zojuist genoemde efficiëntiebenadering is voor vermindering reductie in de absolute omvang van consumptie het mikpunt. De onhoudbaarheid van vastgeroeste consumptiepatronen vormt daarbij het uitgangspunt. Bovendien wordt benadrukt dat duurzame ontwikkelingskracht niet louter in technologisch vernuft of bij individuele consumenten moet worden gezocht, maar in hoge mate afhankelijk is van de mogelijkheden die structurele omstandigheden al dan niet bieden.

Het is opvallend dat IPCC de optie van vermijden benoemt. Het gaat hier om een controversieel onderwerp omdat het buiten het dominante normerende kader valt, in tegenstelling tot de meer geruimtelijke opties van verbetering en verschuiving. Dit wijst in dit stadium waarschijnlijk niet zozeer op een *mainstreaming* van vermindering, maar is vooral op te vatten als een teken van de urgentie om de ‘verborgen’ kosten van verworven patronen van overconsumptie te verlagen. Recycling als panacee, modieus ‘ontspullen’, elektrisch autorijden, meedoen met de *buy nothing day*, of een wekelijkse klikjesdag, het is allemaal mooi en prachtig en tot je dienst, maar kiezen voor zulke verbeter- en verschuifopties is evengoed gemakkelijk *too little, too late*, lijkt IPCC met de opname van de verstrekkender optie van vermijden te willen zeggen.

Kiezen voor zulke verbeter- en verschuifopties is evengoed gemakkelijk *too little, too late*

Trendbreuk

Vermijden en verminderen als trefwoorden van de consumptiementaliteit en de consumptie maatschappij betekenen een trendbreuk. Want het corresponderende juiste gedrag dient bevestigd en beoordeeld te worden langs een ongebruikelijke ‘ethiek van het genoeg’. Deze herijking zal niet zonder slag of stoot worden aanvaard, laat staan omarmd en nageleefd. Het helpt evenmin dat consumenten

zelden tot nooit door de politiek op hun verantwoordelijkheid worden aangesproken of uitgedaagd de nevenschade van hun lukrake consumenten en triviale welvaart eens kritisch onder de loep te nemen. “Er is dringend beleid nodig dat mensen helpt om hun consumptiepatronen aan te passen” en zich “richt op het aanpakken van overconsumptie”, stelt econoom Paul Schenderling (2022, p. 60 en p. 42) met recht.

De huidige populariteit van ‘donkergroene’ levensstijlen en vrijwillige versimpeling leren dat de maatschappelijke voedingsbodem voor consuminderen nog schraal is. Maar, om met cabaretier en filosoof Tim Fransen (2022, p. 19) te spreken, “het zou achteraf toch zonde zijn als de manieren om de wereld leefbaar te houden simpelweg niet populair genoeg waren.”

Dr. Hans Dagevos is consumptiesocioloog en als senior scientist verbonden aan Wageningen Economic Research van Wageningen University & Research.

Literatuur

- Alfredsson, E., Bengtsson, M., Szejnwald Brown, H., Isenhour, C., Lorek, S., Stevis, D. & Vergragt, P. (2018). Why achieving the Paris Agreement requires reduced overall consumption and production. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 14, 1-5.
- Fransen, T. (2022, 3 september). Wat stikstof ons leert over de moderne beschaving – en daarmee over onszelf. *de Volkskrant*, pp. 18-19.
- IPCC (2022). Chapter 5: Demand, services and social aspects of mitigation [Creutzig, F. et al.]. In: *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Shukla, P. R. et al. (Eds.)]. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*. London: Random House Business Books.
- Schenderling, P. (2022). *Er is leven na de groei: Hoe we onze toekomst realistisch veiligstellen*. Z.p.: Bot Uitgevers.
- Spangenberg, J.H. & Lorek, S. (2019). Sufficiency and consumer behaviour: From theory to policy. *Energy Policy*, 129, 1070-1079.
- West, G. (2017). *Scale: The Universal Laws of Life, Growth, and Death of Organisms, Cities, and Companies*. New York: Penguin Books.

Baas in eigen behoefte – naar een nieuwe mondigheid

Harro van Lente

In de moderne liberale samenleving geeft de mondige burger vooral sturing door het kenbaar maken van behoeften. Het wordt als de taak van politiek en economie gezien om deze behoeften te vervullen. De rol van behoefte als maatschappelijke gids is problematisch en leidt tot zelfgecreëerde onmacht. Hoe is dit ontstaan en wat zijn de alternatieven?

Ruim twee eeuwen geleden schetste de filosoof Immanuel Kant het perspectief van de bevrijding van de mens uit de zelf veroorzaakte onmondigheid. Door de ratio en niet langer externe autoriteiten als kerk en traditie als gids te zien, kunnen we autonomie verwerven en baas over ons eigen leven worden. Sindsdien heeft de bevrijding en de mondigheid van het individu een indrukwekkende zegetocht gemaakt. Moderne samenlevingen worden gekenmerkt door mondig burgers die trots zijn op hun zelfsturing: ik bepaal zelf wat ik waardevol en nastrevenswaardig vind. Zelfs het volgen van kerk of een andere autoriteit geldt als een legitieme, interessante expressie van individualiteit. Respect!

In een liberale, democratische maatschappij worden beleidsmakers en politici geacht de wensen van mondige burgers te volgen. Opvallend is echter dat de mondige burger in een liberale samenleving vooral sturing geeft door het kenbaar maken en volgen van behoeften. Als mensen willen reizen, is het de maatschappelijke taak om in de mobiliteitsbehoefte te voorzien. Als gezondere voeding populair wordt, zal het aanbod moeten voorzien in deze behoefte. Als ouderen langer zelfstandig thuis willen wonen, dient de huisvesting hierop worden aangepast.

Behoeften komen van buiten

De rol van behoefte als maatschappelijke gids is gebaseerd op een aantal misvattingen. De eerste is dat behoeften een individuele expressie zouden zijn – en aangezien we gehouden zijn aan het respecteren van mondige mensen past

het niet om deze expressie te betwisten. Bij nadere inspectie blijken behoeften echter vooral een uitdrukking te zijn van een veranderende maatschappelijke ordening. Neem bijvoorbeeld de behoefte aan mobiliteit, die historisch netjes meegroeit met de vervoersmogelijkheden. Is deze behoefte een expressie van een uniek individu, of een uitdrukking van maatschappelijke afhankelijkheden en verwachtingen?

De rol van behoefte als maatschappelijke gids is gebaseerd op een aantal misvattingen

De filosoof René Girard (1986) heeft het in dit verband over de ‘romantische leugen’, die hij tegenover de ‘romaneske waarheid’ zet. De romantische leugen is dat de begeerte een unieke individuele bron heeft, zo betekenisvol dat het ons ten diepste als persoon kan schetsen. De begeerte die iemand drijft, wordt dan gezien als het meest individuele, meest karakteristieke van wat er van iemand gezegd kan worden. Dit is een mensbeeld dat lijkt op dat wat Hollywood ons voorhoudt: gedreven worden door een sterk verlangen, alles in het werk zetten om het te bereiken en ondanks tegenslag en vertwijfeling uiteindelijk slagen. De romaneske waarheid, zo genoemd omdat bij uitstek romans dit laten zien, is dat de begeerte niet uit onszelf komt, maar altijd gekopieerd is. Girard spreekt van de mimetische begeerte. We hebben altijd een ander nodig om ons te wijzen op wat begerenswaardig is. Behoeften zitten niet in ons, maar komen van buiten.

Een tweede misvatting is dat behoeften aan het begin staan van vernieuwing; ze zouden ontwikkelingen inspireren. Het standaardbeeld is dat ingenieurs, beleidsmakers en dienstverleners behoeften en problemen identificeren en vervolgens komen met betere producten, beter beleid of passender diensten. In de

techniekfilosofie staat deze gedachte bekend als instrumentalisme: technologie als instrument, als bondgenoot van de mens in een vij-

Behoeften zitten niet in ons, maar komen van buiten

andige natuur. Mensen zijn niet sterk en de menselijke inventiviteit helpt om ons staande te houden. Met de hand een kuil graven is lastig; een graafmachine is een oplossing voor dit probleem. Naar andere steden lopen duurt te lang; de fiets of auto zijn de oplossing. Het eindeloos zoeken in bibliotheken en kaartenbakken is omslachtig; hiervoor zijn computers ontwikkeld. De behoefte brengt vernieuwing, zo is de gedachte.

Historisch onderzoek laat echter zien dat behoefte niet aan het begin, maar aan het einde van vernieuwing staat. Behoeften zijn dus geen oorzaak,

maar een *gevolg* van vernieuwing en ontwikkeling. Er ontstaan immers nieuwe vanzelfsprekendheden en verwachtingen – en als die dan gedwarsboemd worden, ontstaat een gemis of een behoefte. Veertig jaar geleden was er geen behoefte aan internet, maar nu het hele leven zich ernaar gevoegd heeft, is het een behoefte geworden. Vijftig jaar geleden was in vitro fertilisatie (IVF) geen reguliere behandeling, nu is het een gelegitimeerde wens. Puristen zullen wellicht fijntjes inbrengen dat behoefte aan internet en IVF geen ‘echte’ behoeften zijn, maar burgers aan wie internet of IVF ontzegd wordt, weten beter: het zijn inmiddels echte behoeften. Ze zijn historisch ontstaan, zeker, maar nu zijn ze wel echt. En dus moeten politiek en bedrijfsleven aan de bak.

Maatschappelijke toets

Wanneer het volgen van behoeften zo sturend en bepalend is, zou het goed zijn ze kritisch te bevragen en te toetsen. Baas over eigen behoefte! Het grote probleem is echter dat hier geen maatschappelijke vorm voor is. Bij kinderen gebeurt het nog wel: in de opvoeding worden geuite behoeften aan een kritische toets onderworpen. Maar na het bereiken van de volwassen leeftijd worden dergelijke correcties als betuttelend en paternalistisch gezien. Behoeften worden niet maatschappelijk ondervraagd, hooguit wanneer de gezondheid op het spel staat – zoals bij de behoefte aan roken of cocaïne – of wanneer het leidt tot crimineel gedrag, zoals de behoefte aan seks met kinderen. Alle andere behoeften, of het nu verre vakanties betreft, cosmetische ingrepen, huisdieren of auto’s, worden niet besproken en gewogen. Immers, wanneer behoeften gelden als een individuele expressie waarmee mondige mensen zelf vorm geven aan hun leven, past het niet om hier vragen bij te stellen. Maar wanneer we behoefte zien als uitdrukking van een maatschappelijke ordening is het juist wel nodig om er vragen bij te stellen. En het roept nieuwe vragen op. Zo wordt ‘duurzaam’ doorgaans opgevat als de minst vervuilende en meest rechtvaardige manier om behoeften te vervullen: dagelijks douchen met een warmtepomp, rijden met elektrische auto’s, het eten van biologisch vlees. Hierbij gelden de behoeften van dagelijks douchen, auto rijden en vlees eten als gegeven, die vervolgens duurzaam worden bediend. Het vele douchen, reizen en vlees eten blijft daarmee onontgonnen terrein voor een nadere toets.

Ik pleit hier niet voor een behoeftepolitie of behoefte rechtbank. Vergelijk het met de vrijheid van meningsuiting: je bent vrij om je uit te spreken, maar dat

betekent nog niet dat je gelijk hebt. Om dit te onderzoeken is tegenspraak nodig, kritiek en dialoog. Evenzo: je bent vrij om je behoefte te volgen, maar dat betekent nog niet dat het de juiste keuze is. Ook hier is tegenspraak nodig, kritiek en dialoog. Voor het toetsen van meningen bestaan maatschappelijke vormen, zoals journalistieke en politieke discussies. Voor het toetsen van behoeften ontbreken deze vormen en dat is een kostbaar gemis.

Je bent vrij om je behoefte te volgen, maar dat betekent nog niet dat het de juiste keuze is

Nieuwe routes

Een startpunt om tegemoet te komen aan dit gemis is om alert te zijn bij het ontstaan van nieuwe behoeften. Wanneer behoeften eenmaal voet aan de grond hebben gekregen, worden ze snel als het recht van mondige mensen gezien. De geschiedenis leert dat als we eenmaal behoefte hebben aan auto's, vliegreizen of internet, we daar niet graag afstand meer van doen. De behoefte zal vaak zelfs transformeren tot recht. Bij nieuwe ontwikkelingen, wanneer de behoefte nog onbepaald is, dienen we daarom goed op te letten welke nieuwe behoeften kunnen ontstaan. Willen we de nieuwe behoefte wel of hebben we liever een andere? Kunnen we ons de behoefte veroorloven? Denk aan de beloofde mogelijkheden van ruimtetoerisme. Nu is dat nog het speeltje van de allerrijksten, maar als het een gebruikelijke activiteit voor grotere groepen wordt, zal het als oneerlijk voorkomen om het iemand te ontzeggen. Er zal behoefte aan zijn.

Een tweede route naar het toetsen van behoeften bieden maatschappelijke verstoringen, zoals de Covid-19 crisis. De pandemie bracht vele beperkingen en allerlei vormen van herbezinning. Het normale verscheen ineens niet meer als normaal. De noodgedwongen vertraging en de verkleinde actieradius werden ervaren als een bevrijding: kennelijk zaten we voor de crisis in een keurslijf van hollen en niets mogen missen. Het bracht herwaardering van het gezinsleven, de buurt en het naar elkaar omzien. Het bracht, met andere woorden, een herbezinning op behoefte.

Een derde, aloude route is die van reflectie en zelfopvoeding. Als we psychologen en filosofen mogen geloven, leven we doorgaans met verkeerde ideeën en inschattingfouten over vrijwel alles van onszelf en ons leven. Het verkrijgen van zelfkennis door introspectie en ondervraging vereist inspanning. Collectieve reflectie en zelfopvoeding klinkt hoogdravend, maar is mogelijk gebleken, zoals

het afschaffen van lijfstraffen en kinderarbeid of het formuleren van dierenrechten. Bij het geval van behoefte laten we ons misleiden door een verkeerd idee van mondigheid, ook hier is een wereld te winnen.

Prof dr ir Harro van Lente is Hoogleraar Wetenschap- en Techniekonderzoek aan de Universiteit Maastricht

Literatuur

- Girard, R. (1986). *De romantische leugen en de romaneske waarheid*. Kok Agora Kampen.
- Haven, C. (2018). *Evolution of Desire. A Life of René Girard*. East Lansing.
- van Lente, H. (2015). *De ruimtetoerist – vragen over technologie en toekomst* [Oratie]. Universiteit Maastricht.

“Een echt rechtvaardige economie zou limitaristisch moeten zijn, maar ook nog meer dan dat”

Een interview met Ingrid Robeyns

Savriel Dillingh

Ingrid Robeyns bezet de leerstoel Ethiek van Instituties aan het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht. Ze richt zich op interdisciplinair onderzoek in de vorm van toegepaste en “niet-ideale” ethiek en politieke filosofie, en op het ontwikkelen van de normatieve kaders, theorieën en methodes die voor dit soort onderzoek nodig zijn. Tot eind 2022 werkte zij aan het Fair Limits project, waarin onderzocht wordt of er morele redenen zijn voor bovengrenzen in de verdeling van economische en ecologische hulpbronnen.

Deze editie van Podium voor Bio-ethiek gaat over de ethiek van economie, maar laat de ‘bio’ enigszins impliciet. Wordt er in de economische ethiek wel genoeg ruimte gemaakt voor een visie op leven, technologie en gezondheid?

Voor zover ik kan zien, is er niet echt een visie, of een uitgebreide academische discussie over dit onderwerp. Maar het is me ook niet helemaal helder hoe dat er dan zou moeten uitzien. Het zou wel prominenter onderdeel kunnen zijn van het veel grotere vraagstuk wat het beste economische systeem is, want onder dat vraagstuk zou een visie moeten liggen op leven en het belang van gezondheid. En ook op welke rol technologie daar in speelt.

In het verleden was er over de vraag wat het beste economische systeem is veel meer discussie in de economische ethiek. Met de groeiende onvrede over de huidige vorm van het kapitalisme, zie je die discussie nu terugkeren. Het zou

goed zijn als er in de opleving van deze systeemdiscussie expliciete aandacht komt voor bio-ethische kwesties. Dan gaat het niet alleen over technologie en gezondheid, maar ook over zorg, waaronder mantelzorg, ouderenzorg en zorg voor kinderen. Want dat wordt in visies op de economie nog steeds gemarginaliseerd, terwijl dat de activiteit is die voor vele mensen de hoogste morele prioriteit heeft als ze zelf beslissen wat te doen en wat niet te doen.

Tijdens de coronacrisis zei menig bio-eticus terug te verlangen naar een tijd waarin hun discipline niet zo ontzettend relevant was. De economie lijkt echter continu van crisis naar crisis te springen – denk bijvoorbeeld aan de oliecrisis, de financiële crisis, de wooncrisis of de zorgcrisis. Waarom lijken economische ethici dan ogenschijnlijk minder het publieke debat te beïnvloeden dan bio-ethici?

Dat is een interessante vraag. Mijn vermoeden is dat het komt omdat de meeste artsen en andere medische professionals zich ten volle realiseren dat er voortdurend ethische vraagstukken opduiken in hun werk. Ook in de opleidingen komen ethische vraagstukken al naar voren. Vraagstukken over leven en dood, en over wat de juiste handeling is, zijn heel directe kwesties in medisch handelen. Bij economische beslissingen zijn normatieve kwesties – zoals het toebrengen van schade, of de vraag wat de juiste handeling is – vaak wel relevant, maar minder direct zichtbaar. Economische activiteiten en handelingen zijn veel meer gefragmenteerd tussen verschillende actoren. Daardoor vergt het meer uitzoekwerk of denkwerk om te weten hoe een maatregel of keuze die iemand maakt ook anderen raakt.

Mijn inschatting is dat onder economische professionals het ethische bewustzijn kleiner is dan bij de medische professionals. De standaardhouding onder economen is dat hun werk zuiver ‘wetenschappelijk’ is en niet normatief. Maar geen enkele mens- of maatschappijwetenschap is vrij van normativiteit. Ook beleidsmakers in het economische domein begrijpen niet altijd wat de normatieve dimensies van hun maatregelen zijn. Dus de economisch ethici worden veel minder vaak geraadpleegd door economen en economische beleidsmakers, dan dat bio-ethici worden geraadpleegd.

Bovendien zijn bio-ethici doorgaans heel goed in staat om toegepast werk te doen, met casussen te werken en empirische vraagstukken niet uit de weg

De standaardhouding onder economen is dat hun werk zuiver ‘wetenschappelijk’ is en niet normatief

gaan. In de economische ethiek zijn er meer mensen die voor methodologische en metatheoretische benaderingen kiezen. Dergelijke benaderingen leiden tot analyses die te abstract zijn, of te ver af staan van de concrete modder van het dagelijkse bestaan. Ik denk dus dat er langs beide kanten een stap gezet kan worden om de economische ethiek beter tot zijn recht te laten komen in de praktijk.

Vrijwel niemand ontkent dat ons huidige economische systeem ons veel heeft gebracht. Zelfs Karl Marx was onder de indruk van de productieve krachten van het kapitalisme! Maar is ons huidig economisch systeem op de lange termijn dan toch slecht voor ons, bijvoorbeeld in termen van menselijk floreren?

Het lijkt mij helder dat we aanpassingen aan ons economische systeem nodig hebben. Er zijn genoeg problemen die dat illustreren, zoals de klimaatcrisis en de biodiversiteitscrisis, de sterk toegenomen vermogensongelijkheid, de toegenomen bestaansonzekerheid van de economisch kwetsbaren en het feit dat we nog steeds handelsrelaties met het mondiale zuiden hebben waarin het mondiale noorden zich het grootste deel van de gezamenlijk geproduceerde welvaart toe-eigent. Er zijn veel critici van het kapitalisme die daarom een niet-kapitalistisch systeem willen.

Maar wat me in die discussies opvalt, is dat de term ‘kapitalisme’ op heel verschillende manieren wordt gebruikt. Eén manier om kapitalisme te begrijpen, is als een systeem gericht op de accumulatie van kapitaal. Met andere woorden: de kapitaalbezitters zullen steeds blijven proberen hun kapitaal te vermeerderen, ook ten koste van andere mensen, niet-menselijke dieren en ecosystemen. Die tendensen tot eindeloze kapitaalaccumulatie zie je ook in ons systeem en lijken mij niet houdbaar. Een andere manier om ‘kapitalisme’ te begrijpen, is als een systeem waarin de productie van consumptiegoederen primair via private eigendom en via markten gebeurt. Een marktsysteem dus. Het lijkt mij onverstandig om dat systeem overboord te gooien, omdat het economische creativiteit bevordert en ons enorme materiële welvaart heeft gebracht. En ook omdat, als iedereen vanuit een redelijke startpositie kan vertrekken en de markten goed gereguleerd zijn, dit systeem economische macht enorm kan verspreiden.

Maar de grote en veel belangrijkere vraag is welke begrenzingen die markteconomie nodig heeft – en welke taken de overheid en coöperatieven op zich kunnen en moeten nemen. De gemengde economie die we in de jaren zeventig hadden, was ook een markteconomie, maar dan wel een systeem waarbij de

overheid een grotere rol had in het creëren van welvaart. En er was veel minder ruimte voor kapitaalaccumulatie en een sterkere voorziening van publieke goederen, onder andere door een meer progressief fiscaal stelsel. We moeten opnieuw de mix van elementen in die gemengde economie bekijken: wat doet de overheid, wat doet de markt, wat doen de coöperatieven, wat zijn legitieme begrenzings aan private eigendom, welke publieke goederen willen we veilig stellen, wat is een eerlijke verdeling van inkomen en vermogen, welke vormen van regulering hebben we nodig en hoe zorgen we dat menselijk floreren centraal staat in plaats van productie van goederen en diensten? En zo zijn er nog veel meer vragen te stellen. Dit zijn vragen die minder sexy klinken dan “kapitalisme of socialisme?”, maar het zijn wel de vragen die ons vooruit zullen helpen.

U bent de grondlegger van het limitarisme, een theorie die beargumenteert dat er morele grenzen zijn aan rijkdom. Menig bio-ethisch vraagstuk zou echter niet eens worden gesteld zonder de technologische vooruitgang, die ten dele teweeg is gebracht door economische rijkdom. Ziet u ook een keerzijde in het stellen van limieten op rijkdom — bijvoorbeeld in het kader van (technologische) vooruitgang?

Als de grenzen op private rijksvergaring te laag worden gesteld, dan mag je inderdaad negatieve effecten verwachten. Daarom is de vraag waar die grenzen komen te liggen cruciaal. In mijn boek over limitarisme, dat volgend jaar verschijnt, geef ik een redenering hoe een democratische gemeenschap die grenzen zou kunnen bepalen. Ik denk ook dat we een politieke, afgedwongen limiet op rijkdom moeten combineren met ethische, persoonlijke limieten op rijkdom, om zo de mogelijke nadelen van dergelijke limieten op te vangen.

Daarnaast is het natuurlijk ook niet zo dat technologische of andersoortige vooruitgang alleen maar kan ontstaan door onbegrensde private accumulatie van vermogen toe te laten. Zoals Mariana Mazzucato in haar twee meest recente boeken laat zien, is in het verleden veel innovatie en technologische vooruitgang geïnitieerd door de overheid. Bovendien hebben wetenschappers in het verleden voor een aantal van de belangrijkste biomedische innovaties gezorgd, zonder dat ze daar persoonlijk veel rijker van zijn geworden. Waarom zou onbegrensd financieel gewin noodzakelijk zijn om creatieve mensen tot innovaties aan te zetten?

In What's Wrong With Economics pleit Robert Skidelsky voor een vernieuwd

doel van economie: het uitbannen van armoede. Zou het stellen van zo'n doel een panacee kunnen zijn voor onze huidige economische perikelen? Hoe verhoudt het limitarisme zich tot zo'n doel?

Een belangrijk argument in het limitarisme is het argument dat boven een bepaalde grens bijkomende individuele rijkdom geen behoeftes meer kan bevredigen. Het kan hoogstens nog verlangens bevredigen die te maken hebben met sociale status, waaronder het excessief consumeren van luxegoederen. Als dat geld bij de armen terecht zou komen, zou je wél heel concrete noden kunnen aanpakken. Dit heeft alles te maken met de verhouding tussen geld en kwaliteit van leven: naarmate de hoeveelheid geld die men heeft toeneemt, wordt de bijdrage van elke additionele euro aan onze kwaliteit van leven kleiner. Mijn stelling is dat als je een concept van kwaliteit van leven gebruikt dat objectief is, zoals bijvoorbeeld gebaseerd op de capability benadering van Nussbaum en Sen, dat dan op een bepaald moment geld niets meer toevoegt. Dat geld moet naar armoedebestrijding gaan.

Naarmate de hoeveelheid geld die men heeft toeneemt, wordt de bijdrage van elke additionele euro aan onze kwaliteit van leven kleiner

Armoedebestrijding is echter niet de enige reden voor limitarisme. Er zijn ook argumenten voor limitarisme op basis van ecologische of democratische waarden en op basis van het argument dat extreem vermogen moreel onverdiend is. Danielle Zwarthoed heeft een paper gepubliceerd waarin ze limitarisme verdedigt omwille van morele autonomie. Met andere woorden: je kunt vanuit verschillende waarden voor limitarisme pleiten. Bestaanszekerheid is er daar maar één van.

Een van uw argumenten voor het limitarisme is een ecologisch argument. Daarbij zegt u dat het belangrijk is dat wij in onze economische beslissingen ook aan toekomstige generaties denken. Maar kwetsen wij toekomstige generaties ook niet juist door onze economische groei te vertragen?

Deze vraag veronderstelt twee zaken die voor mij allesbehalve vanzelfsprekend zijn. Ten eerste, dat limitarisme tot lagere economische groei zou leiden. Als vermogen minder ongelijk verdeeld is en sociale mobiliteit weer versterkt wordt, zou dit juist tot grotere economische groei kunnen leiden. Ten tweede dat toekomstige generaties meer baat zouden hebben bij grotere economische groei dan bij een wijziging in ons economische systeem, waarbij niet alleen naar verandering in nationaal inkomen of

BNP per capita wordt gekeken, maar naar de algehele staat van de planeet en hoe wij met elkaar samenleven. Het maakt dus ook nogal uit welke soort economische producten en diensten die groei uitmaken en bij wie die terecht komen.

Het limitarisme trekt ook internationaal veel aandacht, maar wordt veelal als radicaal idee gezien. Het lijkt te botsen met de grondvesten van het liberalisme, dat persoonlijke vrijheid hoog in het vaandel heeft. Is het limitarisme binnen ons huidige systeem wel een politiek haalbaar idee?

Je kan het limitarisme als ideaal zien, net zoals het liberalisme en het egalitarisme dat overigens ook zijn. Het limitarisme is echter, in tegenstelling tot andere idealen, een partieel ideaal. Het moet deel uitmaken van een meer complexe visie op een sociaal contract, waarin ook andere idealen opgenomen zijn, zoals ecologische duurzaamheid, mondiale rechtvaardigheid en bestaanszekerheid. Geen van die idealen is nu gerealiseerd, maar ze hebben wel een rol te spelen in het publieke debat en de beslissingen die we in een democratische gemeenschap nemen.

Daarnaast kan je ook nadenken over welke maatregelen bijdragen aan dat ideaal, zoals het gelijktrekken van de belastingen op inkomen uit kapitaal en arbeid, of het afsluiten van alle fiscale ontwijkingsmogelijkheden die grote vermogensbezitters momenteel ter beschikking staan om zo weinig mogelijk belastingen te betalen op hun vermogensgroei.

Kunnen wij het limitarisme zien als een visie op een rechtvaardige economie, of is het enkel een stapje daar naartoe? Hoe ziet een echt rechtvaardige economie er volgens u uit?

Een echt rechtvaardige economie zou limitaristisch moeten zijn, maar veel meer dan dat. Het zou ook de mogelijkheid tot bestaanszekerheid moeten garanderen, het zorgen voor mensen en de leefomgeving centraal stellen en zich richten op kwaliteit van leven boven materiële vooruitgang. Zo'n economie moet rechtvaardig zijn naar mensen hier en elders, nu en later, maar ook naar niet-menselijke dieren. Het mag andere sferen van het leven, waaronder de democratie, niet aantasten.

Ik vermoed dat de doelen van zo'n rechtvaardig economisch systeem niet zo moeilijk zijn om te benoemen. Maar de vraag naar de institutionele vormgeving van zo'n systeem is veel ingewikkelder – en ook niet te scheiden van de vraag naar een goede samenleving. Ik heb echter geluk dat ik een Vici-beurs heb ontvangen waarmee ik me vanaf september 2023 over deze vraag kan gaan

buigen. Ik wil daarbij een methodologie ontwikkelen die burgers moet helpen die vraag voor zichzelf te beantwoorden, want niet iedereen hecht hetzelfde gewicht aan al die verschillende waarden. Mijn eigen persoonlijke wegging zou zeker veel meer belang toekennen aan mondiale rechtvaardigheid, een vermindering van economische ongelijkheid, met meer aandacht voor de niet-materiële dimensies van kwaliteit van leven en ecologische duurzaamheid als randvoorwaarde. Dat zijn waarden die ons huidige systeem in ieder geval onvoldoende realiseert.

Savriel Dillingh is PhD student marktfilosofie en bedrijfsethiek bij de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Verder lezen? 10 boeken over ethiek en economie

Ingrid Robeyns — Rijkdom

Is het erg dat sommigen zoveel hebben en anderen niet? Volgens Ingrid Robeyns zijn extreme verschillen schadelijk voor mens en maatschappij. In *Rijkdom* herleest ze Aristoteles en laat ze zien dat er grenzen zijn aan hoeveel ongelijkheid een maatschappij kan verdragen. Extreme rijkdom is een gevaar voor de democratie, is niet te verzoenen met onze ecologische plichten en leidt tot een onrechtvaardige verdeling van welvaart. Extreme rijkdom is veel minder onschuldig dan we misschien wel denken.

Irene van Staveren — Wat wij kunnen leren van economen die (bijna) niemand leest

Irene van Staveren presenteert in dit boek enkele belangrijke inzichten van tien ‘vergeten’ economen, gekoppeld aan problemen die aan het licht kwamen bij de recente financiële crisis. Deze inzichten helpen om te begrijpen wat er fout ging en hoe we dat in de toekomst kunnen voorkomen. Van Staveren laat zien dat we geen nieuwe economische theorieën nodig hebben, omdat bestaande theorieën voldoende oplossingen bieden voor onze economische uitdagingen.

Nicky Pouw — Welzijnseconomie

In deze tijden van toenemende ongelijkheid, klimaatverandering, migratie en pandemieën is het noodzakelijk om onze economie anders in te gaan richten. In *Welzijnseconomie* presenteert Nicky Pouw een model om de economie duurzamer en sociaal rechtvaardiger te maken. Zij geeft tien redenen waarom onze economie moet veranderen en stelt een matrix voor waarin zij het menselijk welzijn in het centrum van de economie plaatst, in plaats van economische groei.

Mariana Mazzucato — Moonshot: Grootse missies voor de hervorming van het kapitalisme

In *Moonshot* daagt Mazzucato economen, politici en ondernemers uit om na te denken over ambitieuze maatschappelijke doelstellingen, gedurfde lange-

termijninvesteringen en vernieuwende publiek-private samenwerking. Het is niet voldoende om fouten in de huidige economische markten en systemen te repareren. Toekomstgericht denken en een innovatieve economie zijn noodzakelijk voor een fundamentele transformatie van economie en samenleving.

Robert Skidelsky — What's Wrong With Economics?

What's Wrong With Economics? laat zien dat de economische dorst naar wetenschappelijke zekerheid heeft geleid tot een gevaarlijk vernauwde blik. Volgens Skidelsky is de orthodoxe economie echter niet alleen ongezond voor het onderzoeksveld zelf, maar ook voor de maatschappijen die hun overheidsbeleid baseren op het advies van gebrekkige economische modellen. Beter kunnen wij terugkeren naar het ideaal van John Maynard Keynes: de econoom moet niet alleen wiskundige, maar evenveel geschiedkundige, staatsman en filosoof zijn.

Harry Lintsen e.a. — De Kwetsbare Welvaart van Nederland, 1850-2050

Dit boek vertelt het fascinerende verhaal van de manieren waarop de samenleving in de afgelopen tweehonderd jaar de problemen rond welvaart en duurzaamheid wist op te lossen. En hoe men zich soms door de gekozen oplossingen geconfronteerd zag met weer nieuwe problemen. Kunnen we met het oog op een duurzame toekomst leren van de geschiedenis? *De Kwetsbare Welvaart van Nederland* laat zien hoe.

Shoshana Zuboff — The Age of Surveillance Capitalism

Ons vroege internet-optimisme is verdwenen. Technologieën die ons zouden bevrijden, hebben ongelijkheden vergroot en ons gepolariseerd. Hoe zal de fusie van het kapitalisme met het digitale onze waarden en zelfs onze toekomst definiëren? Volgens Zuboff hebben we nog steeds de mogelijkheid om te beslissen in wat voor wereld we willen leven. Wat we nu doen zal echter de rest van deze eeuw tekenen. Onze keuzes: toestaan dat technologie de enkeling verrijkt en de rest verarmt, of het voor ons allen laten werken.

Aaron Benanav — Automation and the Future of Work

Automation and the Future of Work legt de diepgaande zwaktes van het eenentwintigste-eeuwse kapitalisme bloot door uit te leggen waarom de motor van

de economische groei maar blijft afslaan. Benanav redt de utopische boodschap uit het discours omtrent automatisering en biedt een positieve visie van een wereld zonder werk. Maar hij geeft geen gehoor aan de lokroep van het basisinkomen, wat volgens hem een leger van overtollige werknemers nodig zou hebben. Zijn tegenvoorstel is niets minder dan revolutionair.

Elizabeth Anderson — Private Government: How Employers Rule Our Lives (And Why We Don't Talk About It)

Een op de vier Amerikaanse werknemers zegt dat hun werkplek een dictatuur is. En dat zouden er veel meer zijn als we zouden erkennen wat bedrijven daadwerkelijk behelzen: private overheden met verregaande, autoritaire controle over onze levens. In dit prikkelende boek bekijkt Elizabeth Anderson waarom we dan toch blijven beweren dat vrije markten ook voor werknemers bevrijdend zijn. Daarnaast stelt ze een nieuw perspectief voor dat hen ruimte biedt om een zoektocht naar echte vrijheid te beginnen.

Margueritte van den Berg — Werk is Geen Oplossing

Werk is geen oplossing, maar een probleem. We proberen onze bestaanszekerheid te bouwen op de stabiliteit van werk, maar juist werk is nu hoogst onbetrouwbaar. Het vraagt altijd meer van ons, verandert voortdurend de voorwaarden en is het liefst vaag over de toekomst. Geen wonder dat iedereen moe is en niemand tijd heeft. Kijken we wel op de juiste manier naar werk? Margueritte van den Berg laat zien waarom niet.

Nieuws uit de Vereniging

Welkom aan nieuwe redactieleden Podium voor Bio-ethiek

De redactie van Podium voor Bio-ethiek is maar liefst drie redacteurs rijker: Isabelle Pirson, Myrthe van de Pavert en Juliette van Seventer. Isabelle werkt als onderzoeker bij het Rathenau Instituut en deed eerder aan de VU zowel de master *Biomedical sciences* als de master *Philosophy, Bioethics & Health* (PBH). Bij het Rathenau Instituut houdt zij zich bezig met verschillende onderwerpen binnen de medische technologie, zoals mens-dier combinaties, voortplantingstechnologieën en genetische modificatie. Ook Myrthe en Juliette volgden met succes de master PBH. Myrthe werkt als Research Consultant Social Policy & Health bij internationaal onderzoeks- en beleidsadviesbureau Ecorys en is medisch vrijwilliger bij de Right to care helpdesk van Dokters van de Wereld Nederland. Juliette werkt als wetenschapsredacteur bij het Hubrecht Instituut in Utrecht. Het onderzoek binnen het Hubrecht Instituut richt zich op de ontwikkelings- en stamcelbiologie. Vóór de master PBH rondde Juliette met succes de master Neurobiologie af. Het bestuur heet Isabelle, Myrthe en Juliette van harte welkom en wenst hen veel plezier en succes bij hun werkzaamheden in de Podium-redactie.

Talkshow & workshops over diversiteit en inclusie in ethiekonderwijs

Op vrijdagmiddag 27 januari 2023 vond de NVBe-onderwijsmiddag plaats. Thema was diversiteit en inclusie in het ethiekonderwijs. Op universiteiten, hogescholen en op onderzoeksinstituten, maar ook in bijvoorbeeld zorginstellingen, groeit de aandacht voor diversiteit en inclusie. Dat is terecht, maar er zijn nog veel stappen te zetten. Zo blijkt dat geneeskundestudenten met een migratieachtergrond in hun coschappen structureel lager beoordeeld worden dan hun medestudenten. En zo is lang weinig aandacht geweest naar verschillen tussen het mannen- en vrouwenlichaam in onderzoek en onderwijs.

Hoe maak je ruimte voor inclusie en diversiteit wanneer je ethiekonderwijs ontwikkelt? Hoe ontwikkel je een onderwijsprogramma op het terrein van diversiteit en inclusie dat goed ingebed is? Wat kunnen verschillende onderwijsinstellingen die dergelijk onderwijs ontwikkelen van elkaar leren? Deze en andere

vragen kwamen ter sprake tijdens de onderwijsmiddag van de NVBe. We startten met een talkshow waarin verschillende sprekers als tafelgast aanschoven om onder leiding van dr. Hafez Ismaili M'hamdi (o.a. RVS/CEG) in gesprek te gaan over neurodiversiteit, culturele diversiteit en eerste generatie studenten. Vervolgens konden de deelnemers van de onderwijsmiddag verschillende workshops over deze thema's volgen.

NEON, CEG en NVBe vieren in 2023 gezamenlijk feest

Alle goede dingen bestaan uit drie, luidt het spreekwoord. Dat bleek al bij het eerste item (drie nieuwe redacteuren) en blijkt ook nu weer. In 2023 jubileren namelijk drie organisaties die actief zijn op het terrein van de ethiek. Van jonger naar ouder: Netwerk Ethiekondersteuning Nederland (NEON) bestaat in 2023 10 jaar, het Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG) 20 jaar en de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe) 30 jaar. Om dat te vieren slaan NEON, het CEG en de NVBe de handen ineen. Eind 2023 zullen zij daartoe een feestelijk en prikkelend nachtelijk programma organiseren. Na de eerste gesprekken bruisen we van de ideeën. Nadere informatie volgt binnenkort. U bent alvast van harte uitgenodigd.

Nieuws van het Centrum voor Ethiek en Gezondheid

Het Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG) signaleert over actuele en beleidsrelevante ethische vraagstukken over gezondheidszorg en biomedisch onderzoek. Het CEG brengt signalementen uit en organiseert bijeenkomsten, waarbij u uiteraard van harte welkom bent. Op de website van het CEG (www.ceg.nl) vindt u alle publicaties en actualiteiten. Met deze bijdrage geven wij een toelichting op lopende projecten en ander nieuws.

Jubileumjaar

In 2023 vieren we het twintigjarig jubileum van het CEG. Het werd in 2003 opgericht op initiatief van voormalig minister Borst van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. We zullen het jubileum vieren op verschillende bijeenkomsten: een CEG-symposium na de zomer en natuurlijk de gezamenlijke viering met de NVBe en het NEON. Houd onze website in de gaten voor meer informatie

Omgaan met onbedoelde en ongewenste uitkomsten in de zorg

De kwaliteit van zorg in Nederland is hoog. Dat kan niet garanderen dat de uitkomsten in de zorg altijd naar ieders bedoeling of wens zijn. In het signalement 'Omgaan met onbedoelde en ongewenste uitkomsten in de zorg' identificeert het CEG drie morele logica's die onderling op gespannen voet kunnen staan: normhandhaving, leren en herstel. Deze morele logica's kunnen kwaliteitsstaf, beleidsmedewerkers, management en bestuur in de zorg helpen bij het beter doorgronden van knelpunten en het formuleren van een oplossing die recht doet aan de behoefte van de betrokkenen. We brachten dit signalement op 1 december 2022 uit.

Code rood: verkenning van morele uitgangspunten bij langdurige schaarste in de zorg

Tijdens gezondheids crises kan grote druk op schaarse zorgmiddelen ontstaan. Dat vraagt om keuzes over wie als eerste zorg ontvangt en wie moet wachten.

Zoals de coronapandemie laat zien, resulteert dit vaak in uitstel van planbare zorg om ruimte te maken voor acute zorg. Welke patiënt voorrang krijgt, is niet alleen een keuze voor zorginstellingen, maar ook voor de politiek. Daarbij is het belangrijk om continu de juiste balans te zoeken tussen verschillende morele uitgangspunten voor een rechtvaardige verdeling van zorg. Volgens dit signalement moeten er bewuste keuzes gemaakt worden over de verdeling van zorg en moet de manier waarop zulke keuzes worden gemaakt rechtvaardig zijn. Dit signalement is in januari 2023 uitgebracht.

Berichten van Unesco

Jon Verriet

Unesco is de organisatie van de Verenigde Naties belast met bio-ethiek. De 193 lidstaten voeren hierover een mondiale dialoog en maken internationale afspraken. In deze rubriek vertelt de Nederlandse Unesco Commissie meer over het (bio-)ethiekwerk van Unesco. Deze keer: een rapport van het internationale comité.

Als multilaterale organisatie biedt Unesco een platform voor het voeren van een dialoog over bio-ethiek die multidisciplinair en intercultureel van aard is. Ethische en juridische vraagstukken in de levenswetenschappen worden vooral besproken in Unesco's International Bioethics Committee. Het werk van dit IBC heeft geleid tot enkele normstellende instrumenten, zoals de *Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights* (1997) en de *Universal Declaration on Bioethics and Human Rights* (2005). De universele principes uiteengezet in deze Verklaringen worden door de 193 lidstaten van Unesco onderkend. Omdat er voortdurend (technologische) ontwikkelingen zijn in de biowetenschappen, is het belangrijk dat zulke Verklaringen up-to-date blijven. Daarom komt het voor dat het IBC bepaalde delen verder uitwerkt. Een voorbeeld van een dergelijke update is het recent vastgestelde rapport over Artikel 16 in de eerdergenoemde Verklaring over bio-ethiek en mensenrechten uit 2005. Dit artikel gaat over het beschermen van toekomstige generaties: 'The impact of life sciences on future generations, including on their genetic constitution, should be given due regard'.

Het rapport spitst zich toe op het ingrijpen in DNA of RNA op het moleculaire niveau, waardoor de eigenschappen van genen kunnen worden aangepast. Juist deze praktijk heeft enorme potentiële gevolgen voor toekomstige generaties. Technologieën voor deze vorm van *genome editing* bestaan reeds sinds de jaren tachtig, maar zijn in de afgelopen tien jaar veel eenvoudiger en goedkoper geworden.

Er was veel verontwaardiging toen een Chinese arts in 2018 stelde dat hij genetische modificatie had toegepast en dat dankzij hem een tweeling was

geboren die volgens hem minder vatbaar voor hiv was. Deze ingreep overschreed internationale ethische standaarden en laat volgens het IBC goed zien waarom een blik op toekomstige generaties zo belangrijk is. Juist wanneer een technologie nog niet wetenschappelijk valide is en ethisch (nog) onacceptabel, zo stelt het comité in haar rapport, dan dienen risico's, met het oog op intergenerationele rechtvaardigheid, te worden vermeden. De betrokken arts heeft inmiddels een gevangenisstraf gekregen.

Dit geval laat de enorme potentie én de gevaren van genetische modificatie bij mensen zien. Want hoewel de technologie ons in staat zou kunnen stellen levensbedreigende ziekten tegen te gaan, is er een risico op bijeffecten. Het rapport van het IBC benadrukt daarom het belang van zorgvuldigheid en terughoudendheid. De negatieve impact van sommige technologieën op het klimaat en op ecosystemen laat zien dat we bewust dienen te zijn van het effect van hedendaagse innovaties op toekomstige generaties. Het rapport neemt daarom als belangrijk uitgangspunt het voorzorgsprincipe – zekerheid dat toekomstige schade is uitgesloten – en sluit af met een aantal aanbevelingen voor verschillende betrokken actoren.

Meer informatie

Het definitieve rapport: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378723.locale=en>

Unesco creëerde een reeks van vier korte, toegankelijke filmpjes over de ethiek van *genome editing*. Deel 1 is hier te vinden: <https://www.youtube.com/watch?v=JEPDGbhA84s>

Meer over de Nederlandse Unesco Commissie: www.unesco.nl

Wat betekent autonomie bij een zelfgekozen dood?

Annemijn Potappel, MA Applied Ethics,
Faculty of Humanities, University of Utrecht

Signalement Masterthesis:

Relational autonomy and self-chosen death in the Netherlands. A critical analysis of the law proposal 'Wet toetsing levenseindebegeleiding'.

Met het wetsvoorstel 'Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek' (2020) pleit indiener Pia Dijkstra (voormalig Tweede Kamerlid van D66) voor een uitbreiding van de Nederlandse euthanasiewetgeving. Haar voorstel maakt het mogelijk om ouderen met een stervenswens hulp te bieden bij zelfdoding zonder dat er sprake is van uitzichtloos lijden. Een belangrijke overweging in het voorstel is dat het de autonomie van ouderen met een stervenswens vergroot. Hoewel het voorstel aandacht besteedt aan van oudsher belangrijke kenmerken van autonomie, zoals onafhankelijkheid, zelfbeschikking en de mogelijkheid van weloverwogen persoonlijke keuze, blijven andere wezenlijke kenmerken buiten beschouwing. *Relationele benaderingen* bieden een meer holistisch begrip van autonomie, waarmee het besluitvormingsproces omtrent voltooid leven beter begrepen kan worden. Gebaseerd op de relationele benaderingen van diverse auteurs, formuleert deze thesis drie vormen van kritiek op het wetsvoorstel.

Een eerste vorm van kritiek betreft de aanname dat *afhankelijkheid* autonomie in de weg zou staan. Afhankelijkheid van anderen hoeft echter voor autonomie geen bedreiging te zijn. Het vermogen om autonoom keuzes te maken ontstaat niet in een sociaal vacuüm, maar vormt zich juist bij gratie van en in dialoog met een sociale en maatschappelijke omgeving. Een autonome keuze is dan ook in geen geval een volledig onafhankelijke keuze. Vanuit een relationeel gezichtspunt bezien, kunnen emotionele steun en maatschappelijke invloeden

een persoon juist sterken in het vormen van een weloverwogen keuze. Om autonome keuzen te bevorderen, zou er in het besluitvormingsproces daarom meer aandacht moeten zijn voor dialoog en interactie met de omgeving.

Een tweede vorm van kritiek betreft de afwezigheid van *ambigüiteit*. Uit het wetsvoorstel spreekt een overwaardering van redelijkheid en het onderschat de ambigüiteit van het besluitvormingsproces. Diepte-interviews met ouderen die worstelen met een stervenswens laten zien dat de realiteit van besluitvorming rondom een ‘voltooid’ leven weerbarstig en tegenstrijdig is. Veel ouderen ervaren in deze worsteling naast verstandelijke overwegingen een combinatie van irrationele en overweldigende emoties, ook lichamelijk. Het proces blijkt ambigu. Een diepe wens om te sterven kan verbonden zijn met een sterke hang naar het leven. Een relationele benadering kan, in tegenstelling tot de traditionele opvatting van autonomie, recht doen aan deze verschillende ervaringen.

Een derde vorm van kritiek betreft de wijze waarop invulling wordt gegeven aan *contextualiteit*. Het wetsvoorstel erkent het relationele karakter van autonomie, maar incorporeert dit onvoldoende. Het betrekken van anderen bij de besluitvorming wordt als optioneel benoemd, maar deze betrokkenheid blijft daarmee incidenteel en is te weinig ingebed in het keuzeprocess. Sterker nog, Dijkstra benoemt het relationele karakter van autonomie op alleen instrumentele wijze in de context van de uitvoering van een stervenswens. Door te argumenteren dat een persoon met stervenswens afhankelijk is van een begeleider wordt het relationele karakter gereduceerd tot hulp bij de daad van levensbeëindiging. De legitimiteit van het wetsvoorstel wordt zo ondersteund, zonder dat relationele inzichten daarin substantieel zijn meegenomen.

Met deze drie lijnen van kritiek komt de auteur tot de conclusie dat het wetsvoorstel onvoldoende ruimte biedt voor wezenlijke elementen die nodig zijn voor autonome besluitvorming. Om autonome keuzen met betrekking tot een voltooid leven meer recht te kunnen doen, zou het voorstel gebaat zijn met een meer holistisch relationeel begrip van autonomie. Overigens heeft D66 na forse kritiek op het wetsvoorstel door de Raad van State toegezegd het voorstel nog verder te overdenken en aan te scherpen.

De volledige thesis is te vinden op [Scripties Online - Universiteitsbibliotheek Utrecht - Universiteit Utrecht \(uu.nl\)](https://www.uu.nl/universiteitsbibliotheek/scripties-online) <https://www.uu.nl/universiteitsbibliotheek/scripties-online> [en werd genomineerd voor de Jan Brouwer scriptieprijs van de Koninklijke Hollandse Maatschappij der Wetenschappen]

Podium

voor Bio-ethiek

De NVBe streeft naar:

1. Het stimuleren en expliciteren van de bio-ethiek (medische ethiek, dier- en natuurethiek) rondom actuele maatschappelijke thema's;
2. Het verbeteren van contacten tussen vertegenwoordigers uit verschillende vakgebieden, instellingen en organisaties die betrokken zijn bij bio-ethische kwesties;
3. Open en gelijkwaardige discussies met en tussen stakeholders en andere betrokkenen over bio-ethische kwesties in wetenschap, technologie en samenleving;
4. Aansprekende publicaties over actuele bio-ethische kwesties in Nederland.

Het Podium voor Bio-ethiek draagt bij aan deze doelen met de publicatie van bondige, voor een breed publiek toegankelijke, interdisciplinaire bijdragen over bio-ethische kwesties in de Nederlandse taal en van bio-ethisch nieuws, zowel van binnen als van buiten de vereniging.

Het Podium verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan leden van de NVBe in een gedrukte en/of digitale versie. Het Podium en de mededelingen uit de vereniging zijn ook te vinden op www.nvbe.nl. Nieuwe podiumnummers komen op de website beschikbaar drie maanden na de officiële publicatiedatum.

Lid worden?

Het lidmaatschap van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe) is er voor iedereen die zich op de een of andere manier betrokken voelt bij de levenswetenschappen in brede zin en de ethische reflectie daarop.

Op de website www.nvbe.nl (doorklikken naar 'Lidmaatschap') vindt u een formulier waarmee u zich kunt aanmelden als lid. De ledenadministratie is te bereiken via ledenadministratie@nvbe.nl

Wilt u reageren? Schrijf een brief!

Wilt u reageren op een van de bijdragen in dit nummer, of heeft u iets toe te voegen aan het thema van dit nummer of aan andere onderwerpen die in recente podiumnummers zijn besproken? Dat kan door uw reactie van maximaal 300 woorden te mailen naar podium@nvbe.nl. Gelieve duidelijk in het onderwerp te vermelden 'Brief Podium'. Als uw boodschap een inhoudelijke bijdrage levert aan de discussie en tijdig bij ons binnen is, plaatsen we deze in het eerstvolgende nummer.

Nederlandse Vereniging
voor Bio-Ethiek

